Простак

Правдива історія,[339] добута з манускрипту панотця Кеснеля[340]

Розділ перший

Як пріор монастиря Святої Гори і панна, сестра його, зустріли гуронця

Якось святий Дунстан,[341] ірландець за національністю і святий за характером праці, виїхав з Ірландії на невеличкій горі до берегів Франції і доїхав таким чином аж до бухти Сен-Мало.[342] Зійшовши на берег, він поблагословив свою гору, а вона зробила йому глибокий реверанс і тією ж дорогою повернулася до Ірландії.

Дунстан заснував на тому місці невеличкий пріорат і назвав його монастирем Гори; так він зветься й досі, як кожен про це знає.

Року 1689-го, ввечері 15 червня, абат де Керкабон, пріор монастиря Святої Гори, проходжувався берегом моря з панною Керкабон, своєю сестрою, щоб побути на свіжому повітрі. Пріор, уже доволі пристаркуватий, був добрий панотець, його любили сусіди, як раніше любили сусідки. Найбільше зажив він пошани за те, що був єдиною духовною особою, яку не треба було нести до ліжка після вечері з братією. Він досить ґрунтовно знав теологію і коли втомлювався від читання святого Авґустина,[343] то розважав себе книгою Рабле:[344] отже, всі говорили про нього добре.

М-ль де Керкабон, ніколи не бувши одружена, хоч мала до того велике бажання, на сорок п'ятому році зберігала ще свою свіжість, вдачу мала добру й чутливу; вона любила розважатись і була побожна.

Пріор мовив до сестри, дивлячись на море:

– Леле! Це тут наш бідолашний брат з любою нашою невісткою сів 1669 року на фрегат "Ластівка", щоб їхати на службу до Канади: коли його не вбили, ми можемо сподіватися ще побачити його.

– Чи думаєте ви, – сказала м-ль де Керкабон, – що нашу невістку з'їли ірокези, як то говорили нам? Та певне, що коли б її не з'їли, вона повернулася б сюди. Я плакатиму за нею все своє життя; це була чарівна жінка, а наш брат, дуже розумний, напевне досяг би чималих успіхів у житті.

Зворушені обоє цими спогадами, побачили вони, що до Ренської бухти[345] з припливом увійшов невеличкий корабель.

То були англійці, що приїхали продати деякі вироби своєї країни. Вони вистрибнули на землю, не глянувши ні на пана пріора, ні на його сестру, що дуже образилася за таку малу до неї увагу.

Не так зробив дуже огрядний молодик, що за один раз перестрибнув через голови своїх товаришів і спинився проти панни. Ще не навчений низько вклонятися, він хитнув їй головою. Обличчя його й убрання привернули до нього погляди брата й сестри: був він простоволосий і без панчіх; на ногах були легкі сандалі, а голову прикрашало довге волосся, заплетене в коси; короткий камзол облягав тонкий і гнучкий стан; вигляд він мав одважний і водночас лагідний. В одній руці тримав він невеличку пляшку барбадської горілки,[346] а в другій – щось схоже на торбину, там була чарка і дуже смачні морські сухарі. Він досить доброю французькою мовою запропонував своєї барбадської горілки панні де Керкабон і її братові; випив з ними, змусив їх знову випити і все це з таким простим і природним виглядом, що брат і сестра були зачаровані. Вони запропонували йому свої послуги, питаючи його, хто він і куди їде. Молодик відповів їм, що не знає нічого, а взагалі дуже цікавий, що хоче подивитися, як виглядають береги Франції, що він приїхав сюди, а потім має намір повернутися. Прислухавшись до його вимови, пан пріор зрозумів, що юнак – не англієць, і дозволив собі запитати, з якої він країни.

– Я гуронець,[347] – відповів йому молодик.

Мадемуазель де Керкабон, здивована й зачарована, що бачить гуронця, такого ввічливого до неї, запросила молодика вечеряти. Його не треба було просити двічі, й усі троє вирушили до монастиря Гірської Богоматері.

Низенька й кругленька панна пильно дивилася на нього своїми маленькими очима й час від часу говорила пріорові:

– Лице цього юнака має колір лілей і троянд. Яка біла шкіра у нього, хоч він і гуронець!

– Маєте рацію, сестро моя, – відповідав їй пріор.

Вона ставила сотні запитань, і мандрівник завжди відповідав на них дуже вдало.

Швидко поширилася чутка, що в монастирі є гуронець. Найкраще товариство з округи поквапилося піти туди на вечерю. Абат Сент-Ів прийшов туди зі своєю сестрою, молодою, сумирною бретонкою, дуже вродливою й дуже добре вихованою. Суддя і збирач податків були на вечері зі своїми дружинами. Чужинця посадили поміж м-ль де Керкабон і м-ль де Сент-Ів. Усі захоплено дивилися на нього, усі говорили з ним і всі одночасно розпитували його. Гуронця те не хвилювало; собі за девіз він, здавалося, взяв вислів мілорда Болінгброка:[348] "Nihil admirare",[349] і врешті-решт від такого шуму терпець йому увірвався й він сказав досить спокійно:

– Панове, в моїй країні розмовляють по черзі. Як можу я відповідати вам, коли ви не даєте мені змоги вас вислухати?

Розум завжди на кілька хвилин отямлює людей: настала велика тиша. Пан суддя, що завжди зачаровував чужинців, хоч би де натрапляв

на них, і був найбільший на всю округу розпитувач, сказав йому, широко роззявляючи рота:

– Пане, як ви зветесь?

– Мене завжди називали Простаком, – відповів гуронець, – в Англії це ім'я за мною залишилося, бо я завжди говорю відверто те, що думаю, і роблю все, що хочу.

– А як же, гуронцем бувши, могли ви, пане, опинитися в Англії?

– Мене туди привезли. В одній бійці англійці взяли мене в полон, після того як я добре боронився, і англійці, дуже люблячи відважність і бувши такі самі порядні люди, як і ми, запропонували мені або повернутися до своїх батьків, або поїхати до Англії; я погодився на останнє, від природи страшенно люблю подорожувати.

– Але ж, пане, – сказав суддя своїм урочистим тоном, – як могли ви отак покинути батька й матір?

– Я ніколи не знав ні батька, ні матері, – сказав чужинець.

Це зворушило товариство, і всі проказували:

– Ні батька, ні матері!

– Ми будемо йому замість них, – сказала господиня дому до свого брата пріора. – Який милий оцей пан гуронець!

Простак подякував їй з благородною і гордою сердечністю і дав зрозуміти, що не має потреби ні в чому.

– Я помічаю, пане Простак, – сказав поважний суддя, – що ви краще розмовляєте французькою мовою, ніж то властиво гуронцям.

– Один француз, – сказав той, – якого полонили за мого раннього дитинства в Гуронії й до якого я ставився з великою приязню, навчив мене цієї мови; я дуже швидко навчаюся того, чого хочу навчитися. Приїхавши до Плімута, я зустрів одного з ваших французів-утікачів, яких ви звете гугенотами,[350] не знаю вже чому. З ним я зробив деякий поступ у знанні вашої мови. І щойно я зміг вільно висловлюватися, поїхав подивитися на вашу країну, бо я таки люблю французів, коли вони не задають мені надто багато запитань.

Абат Сент-Ів, не зважаючи на це тонке попередження, запитав у нього, яка з трьох мов найбільше подобається йому: гуронська, англійська чи французька.

– Безперечно, гуронська, – відповів Простак.

– Чи ж це можливо?! – вигукнула м-ль де Керкабон. – Я завжди думала, що французька мова найкраща з усіх мов, після нижньобретонської.

Це призвело до того, що почали запитувати в Простака, як по-гуронському сказати "тютюн", і він відповів: "тайя"; як сказати "їсти", і він відповів: "ессентен". М-ль де Керкабон усе хотіла дізнатися, як сказати "кохати"; він відповів: "тровандер"[351] – і доводив, не без видимої рації, що ці слова цілком варті відповідних їм французьких й англійських. Усім гостям здалося, що "тровандер" – дуже гарне слово.

Пан пріор, мавши в своїй книгозбірні гуронську граматику, що її подарував йому превелебний панотець Саґар Теодат,[352] францісканець і вславлений місіонер, вийшов на хвилину з-за столу, щоб перевірити гуронця. Повернувся він задиханий від ніжності й радості й визнав Простака за справжнього гуронця. Потім трохи обміркували

численність мов і погодилися, що, коли б не було пригоди з вавилонською вежею,[353] всі на землі розмовляли б французькою мовою.

Суддя-розпитувач, який все ще трохи не довіряв новій людині, тепер відчув до нього глибоку пошану. Він розмовляв з ним чемніше, ніж раніше, чого Простак і не помітив.

М-ль де Сент-Ів дуже цікаво було знати, як кохаються в гуронському краї.

– Роблячи прекрасні вчинки, – відповів гуронець, – щоб сподобатися особам, які скидаються на вас.

Усі гості плескали в долоні і дивувалися. М-ль де Сент-Ів почервоніла й була дуже рада. М-ль де Керкабон теж почервоніла, але не була така рада; її трохи вкололо, що ця ґречність адресувалася їй; але вона була така добра, що прихильність до гуронця від цього зовсім не змінилася. Вона дуже добродушно запитала в нього, скільки коханих було в нього в Гуронії.

– У мене була тільки одна, – сказав гуронець, – це м-ль Абакаба, приятелька моєї дорогої годувальниці. Очерет не такий стрункий, горностай не такий білий, вівці не такі сумирні, орли не такі горді й сарни не такі легкі, як була Абакаба. Якось вона гналася за зайцем недалечко від нас, миль за п'ятдесят від нашої оселі; один погано вихований альґонкієць,[354] що жив за сто миль далі, хотів відібрати у неї зайця; я дізнався про це, побіг туди, ударом палиці перекинув його на землю і, зв'язавши руки й ноги, привів його до ніг моєї коханої. Батьки Абакаби хотіли з'їсти його, та я ніколи не мав смаку до таких бенкетів. Я відпустив його на волю й узяв собі за друга. Абакабу так зворушив мій вчинок, що вона віддала мені перевагу над усіма своїми коханцями. Вона кохала б мене й досі, коли б її не з'їв ведмідь. Я скарав ведмедя, довго носив його шкуру, але це не втішило мене.

М-ль де Сент-Ів відчула таємне задоволення, дізнавшись, що Простак мав тільки одну кохану й що Абакаби вже нема на світі; але вона не стала розбиратися у причині свого задоволення. Усі втупили очі в Простака; усі хвалили його за те, що не дозволив своїм товаришам з'їсти альґонкійця. Немилосердний суддя, не мігши стримати своєї нестями розпитувача, так поширив свою цікавість, що хотів довідатись, якої релігії дотримується пан гуронець: чи вибрав він релігію англіканську, чи галліканську, чи гугенотську.

– Я дотримуюся своєї релігії, – сказав той, – як ви своєї.

– Леле! – вигукнула м-ль де Керкабон. – Я бачу, що ці нікчемні англійці не подумали навіть охрестити його.

– Та боже мій, – сказала м-ль де Сент-Ів, – як це може бути, хіба гуронці не католики? Хіба превелебні отці-єзуїти не всіх їх навернули до віри?

Простак запевнив її, що в його країні ще нікого не навернули до віри, що ніколи справжній гуронець не міняв переконань і що в їхній мові нема навіть терміна, що означав би зрадливість. Ці останні слова надзвичайно сподобалися м-ль де Сент-Ів.

– Ми охрестимо його, ми охрестимо його, – говорила м-ль де Керкабон панові пріору. – Ви матимете честь зробити це, мій любий брате, а я рішуче хочу бути йому за хрещену матір; пан абат де Сент-Ів прийме його від купелі. То буде блискуча церемонія, про неї говоритимуть по всій Нижній Бретані, і це дасть нам навіки шану й повагу.

Все товариство повторювало за господинею:

– Ми охрестимо його!

Простак відповів, що в Англії людям дозволяють жити, як їм хочеться. [355] Він заявив, що пропозиція зовсім йому не подобається і що гуронські закони куди кращі за закони Нижньої Бретані; нарешті, сказав, що другого дня від'їжджає. Випорожнили його пляшку з барбадською горілкою, і всі пішли відпочивати.

Коли Простака відвели до його кімнати, м-ль де Керкабон і її подруга м-ль де Сент-Ів не могли втриматися, щоб не зазирнути в широку замкову щілину і не подивитися, як сплять гуронці. Вони побачили, що він скинув ковдру з ліжка на підлогу й спить у найкращій на світі позі.

Розділ другий

Гуронець, прозваний простаком, дізнається про своїх батьків

Простак своїм звичаєм прокинувсь ще на світанку на спів півня, якого в Англії й Гуронії називають "сурмачем дня".[356] Був він не такий, як чесне товариство, ще вилежувалося марно на ліжках, аж поки сонце обійшло половину свого кола, що не могло ні спати, ні вставати, що втрачало стільки дорогоцінних годин у цьому середньому між життям і смертю стані й потім ще скаржилося, що життя надто коротке.

Він виходив уже дві чи три милі, забив уже штук із тридцять дичини, коли, повернувшися, зустрів пана пріора і його скромну сестру, що прогулювалися в нічних ковпаках по садку. Він подав їм усю свою здобич і, витягти з-за сорочки маленький талісман, що завжди носив на шиї, попросив узяти його на подяку за гостинність.

– Це все, що я маю найціннішого, – сказав він їм. – Мене запевняли, що я буду завжди щасливий, поки носитиму на шиї цю маленьку річ, і я даю її вам, щоб ви завжди були щасливі.

Пріор і панна всміхнулися, зворушені простосердечністю Простака. Подарунок той складався з двох досить погано зроблених маленьких портретів, зв'язаних заяложеним ремінцем.

М-ль де Керкабон запиталася в нього, чи є в Гуронії художники.

– Ні, – сказав він, – цю дивну річ дала мені моя годувальниця; чоловік її дістав це, перемігши й роздягнувши кількох канадських французів, з якими ми ворогували, от і все, що я про це знаю.

Пріор уважно розглядав ті портрети; він змінився на обличчі, схвилювався, руки затремтіли.

– В ім'я Божої Матері Гори! – вигукнув він. – Мені здається, що це обличчя мого брата капітана і його дружини.

Панна, зворушено поглянувши на них, вирішила так само; обох охопило здивування й радість, змішана з журбою; обоє зворушилися, обоє плакали, серця в них трепетали, вони кричали, видирали одне в одного портрети, кожен з них брав їх і віддавав разів двадцять на секунду. Вони пожирали очима портрети й гуронця; вони розпитували його одне по одному й обоє разом, у якому місці, коли, як опинилися ці мініатюри в руках його годувальниці; вони погоджувалися, вони вираховували час після капітанового від'їзду; вони згадували, що мали від нього звістку, коли він був поблизу гуронської країни, і що відтоді вони нічого ніколи не чули про нього.

Простак сказав їм, що не знає ні батька, ні матері. Пріор, розумна людина, помітив, що в Простака пробивається борідка, тимчасом як він добре знав, що в гуронців її не буває.

– У нього на підборідді пушок, отже, він син європейця. Мій брат і невістка не з'являлися після експедиції проти гуронців 1669 року, мій

небіж був тоді ще немовлям; гуронська годувальниця врятувала йому життя й замінила матір! – казав пріор.

Коротко, по сотні запитань і сотні відповідей, пріор і його сестра зважили, що гуронець є їх власним племінником. Вони обняли його, проливаючи сльози, а Простак сміявся, не мігши уявити собі, щоб гуронець був племінником пріора з Нижньої Бретані.

Зійшлося все товариство; пан де Сент-Ів, великий фізіономіст, порівняв обидва портрети з Простаковим обличчям і відразу зауважив, що той має очі матері, ніс пана капітана де Керкабона, а щоки і батькові й материні.

М-ль де Сент-Ів, ніколи не бачивши ні батька, ні матері, запевняла, що Простак скидається на них достеменно. Всі дивувалися на волю провидіння й на пов'язаність між подіями на цьому світі. Врешті-решт Простакове походження всі визнали за таке очевидне, встановлене, що він сам зважив, ніби доводиться панові пріорові небожем, кажучи, що він не менш радий мати за дядька його, ніж кого іншого.

Усі пішли до церкви Божої Матері Гори віддати подяку Богові, тимчасом як гуронець з байдужим виглядом розважався, п'ючи в хаті.

Англійці, що привезли його і вже мали настановити вітрила, прийшли сказати йому, що час вирушати.

– Очевидно, ви не знайшли собі тут ні дядька, ні тітки, – сказав він їм, – повертайтеся до Плімута, а я лишаюся тут; віддаю вам усі мої пожитки; мені не треба нічого в світі, бо я небіж пріора.

Англійці настановили вітрила, дуже мало турбуючись, чи є у Простака в Нижній Бретані родичі, чи ні.

Коли дядько, тітка й товариство проспівали "Te Deum", коли суддя знову набрид Простакові запитаннями, коли вичерпано було все, що можна сказати під впливом здивування, ніжності і радості, пріор Гори й абат де Сент-Ів постановили якомога швидше охрестити Простака. Та не можна ж охрестити великого двадцятидволітнього гуронця, як дитину, яка нічого й не тямить у своєму переродженні. Треба було спочатку навчити його, а здавалося, що це буде важко, бо абат де Сент-Ів гадав, що не у Франції народжена людина не має звичайного розуму.

Пріор зауважив товариству, що, коли справді пан Простак, його небіж, не мав щастя народитися в Нижній Бретані, він не має від того менше розуму, і це можна бачити з усіх його відповідей, і що природа, безсумнівно, обдарувала його і з батьківського боку, і з материного.

Для початку в нього запитали, чи читав він будь-коли книжку. Він сказав, що читав Рабле в перекладі на англійську і кілька уривків із Шекспіра, які знав напам'ять, що знайшов він ці книжки у капітана того пароплава, який привіз його з Америки до Плімута, і що він був дуже з того задоволений. Суддя не проминув нагоди запитати його про ці книжки.

– Відверто кажучи, – сказав Простак, – я думаю, що відгадав дещо, а решти не зрозумів.[357]

По цій розмові абат де Сент-Ів подумав, що так само завжди читає й він, не інакше читає й більшість людей.

– Ви, безумовно, читали Біблію? – сказав він гуронцеві.

– Ні, пане абате, її не було між книжками мого капітана; я ніколи нічого не чув про неї.

– От які прокляті ці англійці! – вигукнула м-ль де Керкабон. – Для них якась Шекспірова п'єса, якийсь плюмпудинг[358] чи там пляшка рому

дорожчі за П'ятикнижжя. Отже, вони нікого не навернули на віру в Америці; безумовно, вони прокляті від Бога, і ми незабаром одберемо в них Ямайку й Віргінію.[359]

Та хоч би що там було, з Сен-Мало запросили наймайстернішого кравця, щоб з голови й до ніг одягнути Простака. Товариство розійшлося; суддя пішов запитувати в іншому місці. М-ль де Сент-Ів, виходячи, багато разів оберталася, щоб поглянути на Простака, що вклонився їй нижче, ніж вклонявся кому-небудь у своєму житті.

Перш ніж попрощатися, суддя відрекомендував панні де Сент-Ів свого великого недоумка сина, який сам закінчив коледж; та вона ледве поглянула на нього, так захопила її чемність гуронця.

Розділ третій

Гуронець, прозваний простаком, навертається до віри

Пан пріор, бачачи, що він уже в похилому віці й що Бог послав йому на втіху небожа, забрав собі в голову передати тому своє пріорство, коли вдасться охрестити його й змусити постригтися в ченці.

У Простака була чудова пам'ять; від дужого нижньобретонського організму, зміцнілого в канадському кліматі, мав він таку тверду голову, що коли вдарити по ній, він ледве відчував це, а що врізалося до неї – ніколи не стиралося: він ніколи нічого не забував. Його сприйнятливість була ще й тому більша й чистіша, що дитинство його не обтяжували ті нісенітниці й дурниці, які пригнічують наше. Речі западали йому в розум не затьмарені. Нарешті пріор постановив, щоб він читав Новий Заповіт. Простак проковтнув книжку з великою втіхою, але, не знаючи, ні в яку добу, ні в якій країні відбувалися всі події, описані в цій книзі, він не сумнівавсь, що за арену для них була саме Нижня Бретань, і заприсягався повідтинати ніс та вуха Кайяфі й Пілатові,[360] якщо колись зустріне цих шахраїв.

Дядько його, у захваті від цих добрих намірів, згодом пояснив йому факти. Він похвалив його ретельність, але довів йому, що ця ретельність ні до чого з тої причини, що люди ці померли вже близько тисячі шестисот дев'яноста років тому. Простак незабаром знав напам'ять мало не всю книжку. Інколи він висловлював заперечення, які ставили пріора в дуже скрутне становище. Кілька разів доводилося йому радитися з абатом де Сент-Ів, а той, не знаючи, що відповісти, викликав одного єзуїта з Нижньої Бретані, щоб закінчити навернення гуронця до віри.

Нарешті благодать зійшла; гуронець пообіцяв стати християнином. Він не сумнівався, що розпочати треба з обрізання, бо, казав він, у цій книзі, яку мені дали читати, я не бачу нікого, хто був би необрізаний; отже, ясно, що я маю офірувати свою крайню плоть, і що швидше, то краще. Він не барився з цим, а послав по сільського хірурга й попросив того зробити цю операцію, гадаючи, що страшенно втішить м-ль де Керкабон і все товариство, коли справа буде зроблена. Цирульник, що ніколи ще не робив цієї операції, попередив про неї родину, яка страшенно зарепетувала. Добра м-ль де Керкабон хвилювалася, щоб небіж її, що вдався такий рішучий і швидкий до справи, не зробив сам собі якось невдало цієї операції і щоб не було з того дуже сумних наслідків, якими дами завжди цікавляться через свою добру душу.

Пріор наставив думки гуронця на правдивий шлях; він довів йому, що обрізання вже не в моді, що хрещення куди приємніше й корисніше, що закон благодаті не такий, як закон жорстокості.[361] Простак, дуже розумний і простодушний, сперечався, але визнав свою помилку, що дуже нечасто трапляється в Європі з людьми, що сперечаються. Нарешті він пообіцяв дати охрестити себе коли завгодно.

Спочатку треба було висповідатися, і це було найважче. У Простака завжди була в кишені книжка, що дав йому дядько: там він не знайшов жодного апостола, що сповідався б, і тому правив своє. Пріор заткнув йому рота, показавши в посланні святого Якова-меншого[362] ці слова, що завдали стільки лиха єретикам: "Сповідайте ваші гріхи один одному". Гуронець замовк і висповідався в одного францісканця. Скінчивши

сповідь, він витяг францісканця зі сповідальні й, схопивши цього чоловічка дужою рукою, сів на його місце, а того поставив навколішки перед собою.

– Ну, друже мій, сказано: "Сповідайте свої гріхи один одному". Я розповів тобі свої гріхи, і ти не вийдеш звідси, поки не розповіси мені своїх.

Кажучи так, він уперся своїм широким коліном у груди супротивникові. Францісканець закричав не своїм голосом. На крик збіглися люди й побачили оглашеного,[363] що душив ченця в ім'я святого Якова-меншого. Проте радість охрестити разом нижньобретонця, гуронця й англійця була така велика, що на ці чудернацтва не звернули уваги. Були навіть теологи, які вирішили, що сповідь не така вже й потрібна, бо хрещення заступає все.

Призначили день за згодою з єпископом із Сен-Мало; він, бувши, зрозуміло, влещений тим, що хреститиме гуронця, приїхав у пишній кареті в супроводі свого кліру. М-ль де Сент-Ів, благословляючи Бога, надягла найкращу сукню й викликала з Сен-Мало перукарку, щоб покрасуватися на церемонії. Суддя-розпитувач прибіг разом з усією округою. Церкву розкішно оздобили. Але коли час настав повести гуронця до купелі, його не знайшли.

Дядько й тітка шукали його скрізь. Гадали, що він своїм звичаєм полює, і всі запрошені на свято розбіглися по сусідніх лісах і селах, та жодних звісток про гуронця не було!

Занепокоїлися, чи не повернувся він до Англії, згадували, що чули від нього, ніби він дуже любить цю країну. Пан пріор і його сестра, переконані, що нікого там не хрещено, тремтіли за душу свого небожа; єпископ спантеличився і ладен був повернутися; пріор і абат де Сент-Ів були в розпачі. Суддя розпитував усіх перехожих зі звичайною своєю поважністю, м-ль де Керкабон плакала, м-ль де Сент-Ів не плакала, але

глибоко зітхала, що свідчило, мабуть, про її інтерес до таїнства. Вони сумно прогулювалися вздовж верб і очеретів, що облямовували маленьку Ренську річку, коли раптом побачили посеред річки велику, досить білу постать, з двома схрещеними на грудях руками. Вони зойкнули й одвернулися, та незабаром цікавість переважила всі інші міркування, вони тихенько прокралися поміж очеретами і, коли упевнилися, що їх не видно, захотіли побачити, що там робиться.

Розділ четвертий

Простака охрещено

Прибігли пріор і абат, допитуючись у Простака, що він там робить.

– Чекаю, панове, на охрещення! – відповів Простак. – Ось уже годину сиджу я у воді по шию, і це нечесно з вашого боку доводити мене до застуди!

– Любий мій небоже, – сказав ніжно пріор, – у Нижній Бретані не так хрестяться; надягніть свою одежу і ходіть з нами.

Почувши цю розмову, м-ль де Сент-Ів тихенько сказала своїй товаришці:

– Панно, як ви думаєте, чи почне він одягатися?

Гуронець, проте, заперечив пріорові:

– Ви не переконаєте мене цього разу, як раніш. Відтоді я добре вчився і тепер цілком певен, що інакше не хрестяться. Євнуха цариці Кандакії охрещено в струмку, і я викликаю вас на заклад показати мені в книзі, що ви мені дали, щоб колись когось було охрещено іншим способом; або я зовсім не охрещуся, або охрещуся в річці.

Хоч скільки йому доводили, що звичаї змінилися, Простак затявся, бо був бретонець і гуронець. Він усе посилався на євнуха цариці Кандакії. [364] І хоч його тітка й м-ль де Сент-Ів, що дивилися крізь верби, мали право сказати, що не йому годилося б посилатися на такого чоловіка, вони, проте, цього не зробили, така-бо велика була їх скромність. Сам єпископ прийшов з ним говорити, що важить багато, але не досяг нічого. Гуронець засперечався з єпископом.

– Покажіть мені, – казав він, – у книзі, яку дав мені дядько, одним-одну людину, що не була б охрещена в річці, і я зроблю все, що ви хочете.

У розпачі тітка згадала, що першого разу, коли їй небіж поклонявся, панні де Сент-Ів він кланявся нижче, ніж будь-кому іншому з товариства; що навіть єпископа не вітав він так сердечно й шанобливо, як цю прекрасну панночку. Вона звернулася й удалася в цій великій скарзі до м-ль де Сент-Ів: вона попросила її вжити свого впливу й умовити гуронця, щоб той охрестився бретонським способом, бо не вірила, що її небіж може колись стати християнином, якщо вперто бажатиме охреститися в плинній воді.

М-ль де Сент-Ів зашарілася від таємної втіхи, що на неї покладають таке важливе доручення; вона скромно підійшла до Простака й шляхетно стиснула йому руку.

– То ви нічого не зробите для мене? – сказала вона й, промовляючи ці слова, опустила очі, а потім звела їх з ніжною грацією.

– Ах, усе, що ви мені накажете; охреститися водою, кров'ю, вогнем – нема нічого, в чому відмовив би я вам.

М-ль де Сент-Ів мала славу двома словами зробити те, що не спромоглися зробити ні пріорова ретельність, ні повторні запитання

судді, ні навіть єпископові доводи; вона відчувала свій тріумф, але не відчувала ще всієї його ваги.

Хрестини відсвяткували з усією пристойністю, усією пишнотою, усією можливою приємністю. Дядько й тітка передали абатові де Сент-Ів і його сестрі честь бути за хрещених батька й матір. М-ль де Сент-Ів сяяла від радості: вона не знала, до чого приневолить її цей почесний титул, вона погодилася на цю честь, не передбачаючи фатальних наслідків.

Оскільки ніколи не буває церемонії, після якої не було б великого обіду, то, вийшовши з хрестин, сіли за стіл. Нижньобретонські дотепники казали, що треба було б охрестити його вином; пан пріор сказав, що, за Соломоном, вино звеселяє серце людині; пан єпископ додав, що патріарх Юда мусив прив'язати своє осля до виноградної лози й намочив свій плащ у виноградному сокові, і дуже сумно, що не можна так зробити в Нижній Бретані, бо їй Бог відмовив у виноградниках. Кожен намагався сказати щось дотепне з приводу Простакових хрестин і щось ґречне хрещеній матері. Суддя, все розпитуючи, запитав у гуронця, чи буде він вірний своїм обіцянкам.

– Як же, на вашу думку, можу я занедбати обіцянки, що дав їх панні де Сент-Ів?

Гуронець розпалився; він багато пив за здоров'я своєї хрещеної матері.

– Коли б ви хрестили мене, – сказав він, – то й холодна вода, що лляли мені на потилицю, ошпарила б мене.

Суддя визнав, що це дуже поетично, не знаючи, як поширена в Канаді алегорія. Але хрещена мати була з того надзвичайно втішена.

На хрестинах йому дали ім'я Геркулес. Сан-Малоський єпископ усе розпитував, що це за святий, про якого він ніколи не чув. Єзуїт, який був

дуже вчений, сказав йому, що це був святий, котрий зробив дванадцять див;[365] там було ще й тринадцяте, варте дванадцятьох інших, але єзуїтові про нього не випадало говорити: це – перетворити за одну ніч п'ятдесят дівчат на жінок. Якийсь жартун розповів про це диво, й усі дами опустили очі й зважили, виходячи з Простакової постави, що він гідний святого, ім'я якого носить.

Розділ п'ятий

Простак закоханий

Треба визнати, що від цих хрестин починаючи м-ль де Сент-Ів пристрасно бажала, щоб пан єпископ зробив її учасницею ще одного якогось таїнства вкупі з Геркулесом-Простаком. Та що була вона добре вихована й дуже скромна, то не зважилася навіть перед собою визнати ці ніжні почуття; коли й прохоплювалася вона поглядом, словом, жестом, думкою, – огортала все це серпанком надзвичайно милої соромливості; була вона ніжна, жвава й мудра.

Коли єпископ од'їхав, Простак і м-ль де Сент-Ів зустрілися, не думаючи, що вони шукають одне одного. Вони розмовляли, не усвідомлюючи, що саме кажуть. Простак перший сказав їй, що кохає її від усього серця і що прекрасна Абакаба, яку він божевільно кохав у своїй країні, й близько не схожа на неї. Панна відловіла йому зі звичайною своєю скромністю, що про це треба швидше переговорити з паном пріором, його дядьком, та з панною, його тіткою, що від себе вона теж закине два слова своєму братові, абатові де Сент-Ів, і що сподівається на загальну згоду.

Простак відповів їй, що не потребує будь-чиєї згоди; що йому видається надзвичайно смішним просити в інших про те, що треба зробити, і що коли дві сторони згодні, непотрібна третя, щоб погоджувати їх.

– Я ні з ким не раджуся, – сказав він, – коли хочу снідати, чи полювати, чи спати; я добре знаю, що в коханні слід мати згоду особи, від якої хочеш взаємності, й оскільки не в свого дядька й не в свою тітку я закоханий, то не до них я й удамся з цією справою, й коли ви вірите мені, зробите так само з паном абатом де Сент-Ів.

Можна уявити, що прекрасна бретонка вжила всієї делікатності свого розуму, щоб у пристойних висловах напоумити гуронця. Вона навіть гнівалася, потім швидко лагіднішала; одне слово, невідомо, чим би закінчилася ця розмова, якби, коли сонечко вже заходило, пан абат не забрав свою сестру до абатства. Простак покинув спати своїх дядька й тітку, що трохи потомилися були від церемонії й довгого обіду. Половину ночі він провів, складаючи гуронською мовою вірші для своєї коханої, бо відомо, що нема жодної країни на землі, де кохання не робило б із закоханого поета.

Другого дня, після сніданку, дядько так сказав йому при панні Керкабон, що була глибоко зворушена:

– Хвала небові за те, що ви, любий мій небоже, мали честь стати християнином і нижнім бретонцем. Але цього не досить. Я вже старенький; брат мій лишив тільки невеличкий клапоть землі, чого замало. У мене добре пріорство, і коли б тільки ви захотіли стати дяком, як я сподіваюся, я б одписав вам пріорство, й ви жили б собі як схотіли, заспокоївши мою старість.

Простак відповів:

– Дядьку мій! Нехай вам ідеться на все добре! Живіть якнайдовше! Я не знаю, ні що то значить бути дяком, ні що значить одписувати, та мені все буде добре, аби лише мав я при собі панну де Сент-Ів.

– Ах, боже мій, небоже, що це ви мені кажете? То ви до нестями закохалися в цю прекрасну панну?

– Так, дядьку.

– Леле! Небоже, вам неможливо одружитися з нею.

– Це дуже можливо, дядьку, бо вона не тільки стиснула мені руку, прощаючись, але й пообіцяла, що проситиме мене для шлюбу, і я напевне одружуся з нею.

– Це неможливо, кажу я вам, бо вона ваша хрещена мати; це страшенний гріх, що хрещена мати стискає руку своєму хрещеникові. Не дозволено одружуватися з хрещеними матерями, це заборонено за законами божеськими й людськими.

– Біс його візьми, дядьку, ви смієтеся з мене! Чому це заборонено одружитися зі своєю хрещеною матір'ю, коли вона молода й гарна? У тій книзі, яку ви дали мені, я не бачив, щоб було заборонено одружуватися з дівчатами, які допомогли людям охреститися: я ввесь час бачу, що тут роблять безліч речей, яких нема у вашій книзі, й не роблять нічого, що там сказано. Зізнаюся вам, мене це дратує. Коли мене позбавлять прекрасної де Сент-Ів під приводом моїх хрестин, запевняю вас, що я викраду її й розхрещуся.

Пріор засмутився, сестра його плакала.

– Любий брате, – сказала вона, – не треба, щоб наш небіж засудив себе на вічну муку, святий наш отець Папа може дати йому дозвіл, і тоді він може бути по-християнському щасливий і з тією, яку кохає.

Простак обняв тітку.

– То хто ж цей чудесний чоловік, – сказав він, – що з такою добротою допомагає хлопцям і дівчатам у їх коханні? Я хочу зараз піти переговорити з ним.

Йому пояснили, хто такий Папа, і Простак був іще дужче здивований, ніж будь-коли.

– Нема й жодного слова про це у вашій книзі, любий мій дядьку; я мандрував, я плив океаном, та й ми живемо тут на березі океану, і от я покину панну де Сент-Ів, щоб прохати дозволу кохати її в тієї людини, що живе біля Середземного моря за чотири сотні миль звідсіля й мови якої я навіть не розумію. Це ж неймовірна дурниця. Зараз же біжу до пана абата де Сент-Ів, який живе тільки за милю звідси, й ручуся вам, що одружуся зі своєю коханою за один день.

Коли він говорив так, увійшов суддя, що своїм звичаєм запитав у нього, куди він іде.

– Я йду одружуватися, – відповів Простак, вибігаючи.

За чверть години він був у своєї прекрасної й любої нижньої бретонки, яка ще спала.

– Ах, брате мій, – сказала м-ль де Керкабон пріорові, – ніколи ви не зробите з нашого небожа дяка.

Суддя був дуже незадоволений з тієї мандрівки. Він хотів, щоб його син одружився із м-ль де Сент-Ів, а син той був іще дурніший і ще незносніший, ніж батько.

Розділ шостий

Простак прибіг до своєї коханої й розлютився

Щойно Простак прибіг, запитавши в старої служниці, де світлиця його коханої, він дужим ударом штовхнув погано замкнені двері й кинувся до ліжка. Раптово розбуджена м-ль де Сент-Ів закричала:

– Як? Це ви?! Ах, це ви! Спиніться, що ви робите?

– Я одружуюся з вами.

І він справді одружився б із нею, коли б вона не одбивалася з усією цнотливістю добре вихованої особи.

Простак не чекав таких жартів; і всі ці вивертки видавалися йому безглуздими.

– Не так робила панна Абакаба, моя перша коханка, – кричав він, – у вас нема навіть чесності. Ви пообіцяли мені одружитися зі мною й не хочете тепер зробити цього. Це значить занедбати найперші закони честі! Я навчу вас додержувати свого слова й наверну на шлях чесноти.

Простак мав чесноту мужню й невтомну, гідну його патрона Геркулеса, ім'я якого йому дали під час хрестин; він хотів ужити її в усій її повноті, коли на пронизливі викрики панночки, що була куди стриманіша у виявах своєї чесноти, прибіг мудрий абат де Сент-Ів зі своєю домоправителькою, старою побожною служницею, й парафіяльним панотцем. Коли вони з'явилися, відвага нападника вгамувалася.

– Та боже мій, дорогий сусіде, – сказав йому абат, – що чините ви тут?

– Свій обов'язок, – обізвався молодик, – я виконую свої обіцянки, які для мене святі.

М-ль де Сент-Ів, червоніючи, оправилась. Простака вивели до іншого покою; абат доводив йому, що такий вчинок огидний. Простак захищався, посилаючись на закони природи, які він досконало знав; абат хотів довести, що перевагу мусить мати закон умовний[366] і що коли б поміж людей не було угод, закон природи мало не завжди був би природним розбишацтвом.

– Тут потрібні, – сказав абат, – нотарі, панотці, свідки, контракти, дозволи.

Простак відповів йому тим висновком, який завжди роблять дикуни:

– То, значить, ви дуже нечесні люди, раз із вами треба стільки пересторог.

Абатові важко було відбити це заперечення.

– Я визнаю, – сказав він, – поміж нас є багато жевжиків і зальотників. Так само було б у гуронців, коли б їх зібрати до одного великого міста; але є також люди мудрі, чесні, освічені, і це саме ті, що пишуть закони; що краща людина, то більше повинна вона коритися їм; такі подають приклад порочним людям, які шанують ті пута, які чеснота покладає сама на себе.

Ця відповідь вразила Простака: ми вже зауважували, що він мав гарний розум. Його зм'якшили облесливими словами і подали надію: це ті дві пастки, на які ловляться чоловіки обох півкуль; до нього вийшла навіть м-ль де Сент-Ів, коли одяглася. Все це відбулося якнайпристойніше; та, незважаючи на цю пристойність, від іскор Геркулесових очей опускала очі його кохана й тремтіло все товариство.

Було надзвичайно важко вирядити його до родичів. Знову довелося вжити впливу м-ль де Сент-Ів, і що більше відчувала вона свою владу над ним, то більше його кохала. Вона сказала йому піти й була дуже з того засмучена. Нарешті, коли він пішов, абат, бувши не тільки братом м-ль де Сент-Ів, який дуже любив її, але й опікуном, постановив урятувати свою сестру від похапливості цього страшного коханця. Він пішов порадитися до судді, який, бажаючи оженити на абатовій сестрі свого сина, порадив віддати бідну дівчину до монастиря.

Це був жахливий вчинок: ні в кого не закохана дівчина, коли віддають її до монастиря, голосно кричить, а закохана, до того ж закохана ніжно! Було від чого дійти розпачу!

Повернувшися до пріора, Простак розповів усе щиро, як це робив щоразу. Він витерпів ті самі напоумлювання, які трохи вплинули на його розум і аж ніяк на почуття. Але другого дня, коли він хотів повернутися до своєї коханої, щоб обміркувати з нею закон природний і закон умовний, пан суддя з образливою радістю повідомив, що вона в монастирі.

– Добре, – сказав він, – я піду поговорити з нею в монастирі.

– Цього не можна, – сказав суддя.

Дуже довго пояснювали йому, що таке обитель чи монастир, що це слово походить від латинського "conventus", що означає "зібрання"; та гуронець не міг зрозуміти, чому його не можуть прийняти до зібрання. Скоро йому пояснили, що це "зібрання" схоже на в'язницю, де дівчат тримають замкнених, – річ жахлива, незнана ні в гуронців, ні в англійців, – він став такий самий лютий, як патрон його Геркулес, коли Евріт, цар Ехалійський,[367] не менш жорстокий, ніж абат де Сент-Ів, відмовився віддати йому прекрасну Іолу, не менш прекрасну, ніж абатова сестра. Він хотів підпалити монастир і викрасти кохану або згоріти разом з нею.

М-ль де Керкабон, налякана більш ніж будь-коли, зреклася своїх сподіванок побачити свого небожа дяком і казала, плачучи, що, відколи його охрестили, в тілі його оселився диявол.

Розділ сьомий

Простак одбиває англійців

Охоплений чорною, глибокою меланхолією, Простак прогулювався берегом моря, з рушницею-дубельтівкою на плечах, великим палашем при боці, стріляючи вряди-годи по птахах й відчуваючи спокусу прострелити себе. Але він ще любив життя через м-ль де Сент-Ів. Отже, він то кляв свого дядька, тітку, всю Нижню Бретань і своє охрещення, то благословляв їх, бо через них пізнав він ту, яку кохав. Він постановляв піти й підпалити монастир і зараз же спинявся, боячись спалити й свою кохану. Вітри зі сходу й заходу не так збурюють хвилі в Ла-Манші, як збурювалося його серце від протилежних намірів.

Він ішов великими кроками, не знаючи куди, коли почув звуки барабана; вдалечині він побачив юрбу, половина якої бігла узбережжям, а друга тікала звідти.

Звідусіль лунали тисячі криків. Цікавість і відвага в одну мить погнали його до місця, звідки йшли ці вигуки, і чотирма стрибками він долетів туди. Начальник гарнізону, що вечеряв з ним у пріора, зараз же впізнав його; розкривши обійми, побіг він до нього:

– Ах, це Простак, він битиметься за нас.

І солдати, що помирали від страху, підбадьорилися й теж закричали:

– Це Простак! Це Простак!

– Панове, – сказав він, – у чому справа? Чого ви такі налякані? Чи ваших коханих позабирали до монастирів?

Тоді сотня зніяковілих голосів закричала:

– Хіба ви не бачите, що до берега пристають англійці?[368]

– Гаразд, – відповів гуронець, – це хороші люди; вони ніколи не пропонували мені стати дяком і ніколи не викрадали моєї коханої.

Начальник відповів йому, що англійці збираються пограбувати абатство Гори, випити дядькове вино й, може, викрасти м-ль де Сент-Ів; що маленький корабель, яким він приїхав до Бретані, для того й приходив, щоб розвідати, що вони нападають, не оголосивши війни французькому королеві, й що провінції загрожує небезпека.

– А, коли так, то вони переступають природний закон. Дозвольте мені, бо я довго жив поміж них і знаю їхню мову, переговорити з ними. Я не вірю, щоб вони могли мати такі лихі наміри.

Під час цієї розмови англійська ескадра наблизилася. Гуронець побіг до берега, кинувсь у невеличке суденце, підплив, виліз на адміральське судно й запитав, чи правда, ніби вони прийшли зруйнувати країну, не оголосивши чесно війни. Адмірал і весь його корабель вибухнули голосним реготом; йому дали випити пуншу й випровадили.

Покривджений Простак думав тільки про те, щоб добре битися проти своїх колишніх друзів за своїх земляків і за пана пріора. Звідусіль прибігали сусідні дворяни, і він приєднався до них. Було кілька гармат, Простак набив їх і, навівши одну по одній, вистрелив із них. Англійці зійшли на берег; він побіг на них, убив трьох своєю рукою, поранив навіть адмірала, що сміявся з нього. Його мужність запалила відвагою бійців. Англійці повернулися на кораблі, й на всьому березі залунали вигуки перемоги:

– Хай живе король! Хай живе Простак!

Кожен обіймав його, кожен намагався спинити кров із кількох завданих йому ран.

– Ах, – сказав він, – коли б тут була м-ль де Сент-Ів, вона наклала б мені пов'язку.

Суддя, що під час бійки ховався у своєму льоху, прийшов його вітати, як і інші, але був дуже здивований, почувши, як Геркулес-Простак казав кільком ретельним молодикам, що оточили його:

– Друзі мої, визволити абатство Гори не багато важить, треба визволити дівчину.

Від цих слів уся ця запальна молодь спалахнула; за ним уже пішла ціла юрба, вже побігли до монастиря, і коли б суддя відразу не попередив начальника, коли б не погналися за буйною ватагою – все було б скінчене. Простака відвели до його дядька й тітки, що облили його сльозами ніжності.

– Я добре бачу, що з вас ніколи не буде ні дяка, ні пріора, – сказав йому дядько, – з вас буде ще відважніший офіцер, ніж був мій брат капітан, і, мабуть, такий самий жебрак.

А м-ль де Керкабон усе плакала, обіймаючи його й приказуючи:

– Його вб'ють, як і мого брата, куди краще було б йому стати за дяка!

У бою Простак підняв тугенького гаманця, повного гіней, що його, мабуть, упустив адмірал; він був певен, що за цей гаманець може купити всю Нижню Бретань і, головне, зробити з м-ль де Сент-Ів велику пані. Кожен переконував його поїхати до Версаля, щоб там здобути винагороду за свої послуги. Начальник гарнізону, старші офіцери видали йому посвідчення про його поведінку. Дядько й тітка погодилися на небожеву подорож; без жодних перешкод повинен він з'явитися перед королем, і саме це дало б йому чудесну славу в окрузі. Ці добрі люди додали до англійського гаманця чималий подарунок зі своїх заощаджень.

Простак казав сам собі: "Коли я побачу короля, попрошу в нього м-ль де Сент-Ів за дружину, і він напевне не відмовить мені!" І от він виїхав під

привітні вигуки всього кантону, напівзадушений обіймами, зрошений тітчиними сльозами, із благословенням від дядька, доручаючи себе молитвам прекрасної Сент-Ів.

Розділ восьмий

Простак їде до короля. Дорогою він вечеряє з гугенотами

Простак поїхав Сомюрським шляхом у поштовій колясі, бо тоді не було іншого сполучення. Приїхавши до Сомюра, він здивувався, заставши місто майже порожнім і побачивши, що багато родин вибираються звідти. Йому сказали, що шість років перед тим у Сомюрі[369] було понад п'ятнадцять тисяч душ, а тепер там не більше як шість. Він не проминув поговорити про це з корчмарем. За столом було багато протестантів, одні з них гірко скаржилися, другі тремтіли від гніву, інші казали плачучи: "Nos dulcia linquimus arva, nos patriam fugimus".[370] Не знаючи латини, Простак попросив перекласти йому ці слова, що означали: "Ми покидаємо наші милі села, ми тікаємо з нашої батьківщини".

– А чому тікаєте ви з вашої батьківщини, панове?

– Тому, що хочуть, щоб ми визнали папу.

– А чому не визнаєте ви його? Бо у вас нема хрещеної матері, з якою ви хотіли б одружитися? Мені казали, що це він дає на те дозвіл.

– Ах, пане, цей Папа каже, що він господар усіх королівств.

– Але, панове, яка ваша професія?

– Більшість із нас, пане, сукнарі й фабриканти.

– Коли б Папа, – сказав Простак, – говорив, що він є господар ваших сукон і ваших фабрик, ви добре зробили б, не визнаючи його, а щодо королів, то це їхня справа; чого у це втручаєтеся ви?[371]

Тоді взяв слово один невеличкий чорний чоловічок[372]і дуже розсудливо виклав скарги всього товариства. Він так енергійно казав про скасування Нантського едикту, він так патетично оплакував долю п'ятдесятьох тисяч родин, що втекли, і п'ятдесятьох тисяч інших, яких навернули до віри драгуни,[373] що Простак і собі облився сльозами…

– Чому, – сказав він, – такий великий король, що слава його доходить аж до гуронців, відмовляється від стількох сердець, що любили б його, й від стількох рук, що служили б йому?

– Це тому, що його ошукали, як і інших великих королів, – відповів чорнявий чоловік, – його запевняли, що тільки скаже він одне слово, усі люди думатимуть як він, і що ми перемінимо релігію так само, як його музикант Люллі[374] за одну хвилину міняє декорації в своїх операх. Він не тільки втратив уже п'ять чи шість тисяч дуже корисних людей, а ще й зробив з них ворогів, і король Вільгельм,[375] що королює тепер в Англії, склав багато полків із цих самих французів, що битимуться проти свого монарха.

– Таке нещастя тим дивовижніше, що теперішній Папа,[376] якому Людовік XIV жертвує частину свого народу, – його відвертий ворог. Протягом дев'ятьох років між ними була люта суперечка;[377] вона зайшла так далеко, що Франція вже сподівалася побачити, як скинуть ярмо, що стільки років давало ù на поталу цьому чужинцеві, і, передовсім, що йому не віддаватимуть грошей, які є головною рушійною силою у справах цього світу. Та незабаром стало очевидно, що цього великого короля обдурили в його інтересах, як і в могутності його, і що вчинили замах на великодушність його серця.

Простак, дедалі більше зворушуючись, спитав, хто ті французи, що отак обдурили любого гуронцям монарха.

– Це єзуїти, – відповіли йому, – головний з них – це отець Ла Шез,[378] сповідник його величності. Треба сподіватися, що колись Господь покарає його і його виженуть, як він виганяє нас![379] Чи є лихо, рівне нашому? Де Лувуа[380] звідусюди наслав на нас єзуїтів і драгунів.

– Добре, панове, – обізвався Простак, що більше не міг стримуватися, – я іду до Версаля, щоб дістати винагороду за свої послуги; я поговорю з паном де Лувуа, – мені казали, що це він воює зі свого кабінету. Я побачу короля, я доведу до його відома правду; неможливо, щоб він не прислухався до цієї правди, коли почує все; швидко я повернуся, щоб одружитися з м-ль де Сент-Ів, і запрошую вас на весілля.

Тоді ці добродії вирішили, що це якийсь великий пан, подорожує incognito поштовою каретою. А дехто вирішив, що це королівський блазень.

За столом був переодягнений єзуїт, шпиг превелебного отця де Ла Шеза; він надсилав йому про все повідомлення, а отець де Ла Шез сповіщав пана де Лувуа. Шпигун написав про все. Лист і Простак майже одночасно прибули у Версаль.

Розділ дев'ятий

Простак прибуває у Версаль як привітали його при дворі

Простак виліз із екіпажа[381] на кухонному дворі і спитав у носіїв портшезу, о котрій годині можна бачити короля. Носії зареготали йому у вічі, достоту, як англійський адмірал; він і поставився до них, як до того: побив їх. Вони хотіли відплатити йому так само, й, мабуть, сталася б кривава сцена, коли б не проходив начальник варти, бретонський дворянин, і не розігнав цей набрід.

– Пане, – сказав йому мандрівник, – мені здається, що ви добрий чоловік; я небіж пана пріора з абатства Гори; я вигнав англійців і приїхав поговорити з королем: прошу вас провести мене до його світлиці.

Гвардієць, зрадівши, що зустрів молодця зі своєї округи, який, здавалося, був не в курсі двірських звичаїв, розповів йому, що так не розмовляють з королем і що треба відрекомендуватися панові де Лувуа.

– Гаразд, то проведіть мене до цього пана де Лувуа, який, безперечно, відведе мене до його величності.

– З паном де Лувуа, – обізвався гвардієць, – переговорити ще важче, ніж з його величністю, але я проведу вас до пана Олександра, першого військового урядовця;[382] це однаково, що ви говоритимете з міністром.

Отже, вони пішли до цього пана Олександра і не могли пройти до нього, бо він мав справу з однією двірською дамою й віддав наказа нікого не впускати.

– Гаразд, – сказав гвардієць, – нічого, це не біда; ходімо до першого урядовця пана Олександра, це однаково, що ви говоритимете з паном Олександром.

Украй зачудований, гуронець пішов за ним; з півгодини вони сиділи вдвох у маленькому передпокої.

– Що це все означає? – сказав Простак. – Чи в цій країні всі люди невидимі? Куди легше битися в Нижній Бретані проти англійців, ніж у Версалі натрапити на ту людину, до якої маєш справу.

Він розгонив свою нудьгу, розповідаючи землякові про свої любовні справи; але вибила година, і гвардієць мусив іти на свій пост. Вони пообіцяли один одному побачитися завтра, й Простак ще з півгодини

сидів сам у передпокої, міркуючи про м-ль де Сент-Ів і про те, як важко говорити з королем і першим урядовцем.

Нарешті з'явився патрон.

– Пане, – сказав йому Простак, – коли б, одбиваючи англійців, я чекав так довго, як змусили ви мене чекати вашої аудієнції, вони пограбували б Нижню Бретань, як схотіли.

Ці слова глибоко образили урядовця; він сказав бретонцеві:

– Чого ви просите?

– Винагороди, – сказав той, – ось мої документи. – Він розіклав перед ним усі свої свідоцтва.

Урядовець прочитав їх і сказав, що, мабуть, йому дозволять купити собі чин лейтенанта.[383]

– Щоб я дав гроші за те, що одбив англійців? Щоб я платив за право вбити мене для вас, поки ви спокійно даєте отут свої аудієнції? Я гадаю, що ви хочете посміятися з мене. Я хочу щонайменше кавалерійський загін; я хочу, щоб король зробив так, щоб м-ль де Сент-Ів вийшла з монастиря і щоб він віддав її за мене заміж; я хочу говорити з королем про ласку до п'ятдесятьох тисяч родин, які сподіваюся йому повернути. Одне слово, я хочу бути корисним. Хай мене використовують для чогось важливого і дадуть чин.

– Хто ви такий, пане, що насмілилися говорити так голосно?

– Ах так! – обізвався Простак. – То ви не прочитали моїх посвідчень! То такий з них отут зиск! Мене звуть Геркулес де Каркабон, мене охрещено, я живу в готелі "Блакитний годинник", і я скаржитимуся на вас королеві.

Урядовець зважив, як і люди з Сомюра, що він не зовсім здоровий на голову, і не звернув на нього великої уваги.

Того самого дня превелебний отець де Ла ІПез, сповідальник Людовіка XIV, одержав листа від свого шпигуна, що обвинувачував бретонця Керкабона в тому, що він прихильний у серці своєму до гугенотів і засуджує поведінку єзуїтів. Пан де Лувуа теж одержав листа від судді-розпитувача, що змалював Простака як шалапута, що хоче палити монастирі й викрадати дівчат.

Прогулявшись у версальських садах, де аж занудьгував, Простак, повечерявши по-гуронському і по-бретонському, ліг спати, в солодкій надії побачити другого дня короля й дістати за дружину м-ль де Сент-Ів, мати принаймні кавалерійський загін і припинити переслідування проти гугеногів.

Він заколисував себе цими принадними думками, коли до його світлиці вдерся вартовий роз'їзд. Насамперед вони схопили його рушницю-дубельтівку й великий палаш.

Перелічивши, скільки в Простака грошей готівкою, його забрали до замку, що його король Карл V, син Жана II, загадав збудувати біля Сент-Антуанської вулиці й Турнельської брами.[384]

Уявіть собі, який здивований був дорогою Простак. Спочатку він гадав, що це ввижається йому вві сні: він сидів у якомусь заціпенінні; потім, охоплений раптом люттю, що подвоїла його сили, він ухопив за горло двох своїх проводирів, що були з ним у кареті, викинув із-за занавіски, сам кинувся за ними, тягнучи третього, що хотів його затримати. Знесилений, він упав. Його зв'язали й поклали знову в карету.

– Так от вона, нагорода, – казав він, – тому, хто вигнав англійців з Нижньої Бретані! Що сказала б ти, прекрасна Сент-Ів, коли б побачила мене в такому становищі!

Приїхали нарешті до місця, що мало бути йому за оселю, мовчки, як мертвого вносять до гробовища, внесли його до кімнати, де й мали замкнути. Ту кімнату вже займав один старий відлюдник з Пор-Роялю[385] на ім'я Ґордон, що животів там уже два роки.

– Маєте, – сказав йому начальник сторожі, – ось я привіз вам товариша.

І відразу ж замкнулися величезні засуви на масивних дверях, оббитих залізом. Двоє в'язнів лишилися відокремлені від цілого світу.

Розділ десятий

Простака замкнено в Бастилії з янсеністом

Пан Ґордон був бадьорий і спокійний старий, що визначався двома неабиякими прикметами: умів терпіти злигодні й потішати знедолених. Щиро та спічутливо підійшов він до свого товариша й сказав, обіймаючи його:

– Хоч би хто ви були, що маєте жити зі мною вкупі в оцій домовині, будьте певні, я завжди забуду за самого себе, аби тільки полегшити ваші муки в пекельній безодні, куди нас кинено. Любімо провидіння, що привело нас сюди, терпімо й сподіваймося.

Ці слова вплинули на душу Простака, неначе англійські краплі,[386] що повертають до життя вмираючого, і він широко розплющив здивовані очі.

Після перших привітань Ґордон, не силкуючись дізнатися про причину його лиха, своєю любою розмовою й тим зацікавленням, яке знедолені мають один до одного, навіяв йому бажання розкрити своє серце й зняти тягар, що гнітив його. Але Простак не міг зрозуміти, чому скоїлося з ним

його лихо; воно видавалося йому чимось безпідставним, і добродій Ґордон був такий самий здивований, як і він.

– Мабуть, – сказав янсеніст гуронцеві, – Бог мав щодо вас якісь великі наміри, бо привів вас з озера Оріноко до Англії й Франції, де вас у Нижній Бретані охрестили, кинув вас сюди задля спасіння душі вашої.

– А я, їй-богу, думаю, – відповів Простак, – що до моєї долі втрутився сам диявол. Мої американські земляки ніколи не поводилися зі мною так жорстоко, як я оце зазнав, вони й уявити цього не можуть. Їх звуть дикунами, але вони люди дуже прості, люди ж цієї країни жахливі негідники. Мене, по правді, дуже дивує, що я приїхав з Нового Світу для того, щоб мене замкнули на чотири засуви вкупі зі священиком, але коли я подумаю про безліч людей, які кидають одну півкулю, щоб дати себе вбити на іншій, чи які зазнають дорогою аварії і їх їдять риби, то не бачу, щоб Бог мав прихильні наміри щодо цих людей.

Крізь кватирку їм подали обідати. Розмова перейшла до провидіння, до ордерів на арешти[387] й до способу не зазнати недолі, що судилася всім людям на цьому світі.

– Уже два роки, як я тут, – сказав старий, – не маючи іншої розради, як я сам та книжка, але жодної хвилини не впадав я у відчай.

– Ах, пане Ґордоне, – скрикнув Простак, – то ви, значить, не кохаєте своєї хрещеної матері? Коли б ви, як я, знали м-ль де Сент-Ів, ви були б у розпачі! По цих словах він не міг стримати сліз і тоді відчув себе трохи не таким пригніченим. – Але, – сказав він, – чому стає легше після сліз? Мені здається, що вони повинні впливати навпаки.

– Сину мій, усе в нас є фізичне, – сказав добрий старий, – усяке виділення добре діє на тіло, а те, що полегшує тіло, полегшує й душу; ми – машини провидіння.

Простак, мавши, як багато разів відзначали ми, глибокий розум, замислився над цією думкою, що, здалося йому, була в зародку в ньому самому; після цього запитав у свого товариша, за що його машина була два роки за чотирма засувами.

– З ласки спокутливої благодаті,[388] – відповів Ґордон, – я став янсеністом. Я знав Арнульда й Ніколя;[389] єзуїти переслідували нас. Ми думаємо, що Папа такий самий єпископ, як і інші; от за це отець де Ла Шез, сповідник короля, одержав від нього наказ без жодної судової формальності позбавити мене найдорожчого для людини добра – волі.

– Мені дуже дивно, – сказав Простак, – що всі нещасливці, яких я зустрічав, були нещасливі саме через Папу. Щодо вашої спокутливої благодаті, то зізнаюся вам, я про неї нічого не чув; проте я дивлюся як на велику ласку на те, що Бог послав мені в моїй недолі таку людину, як ви, що влила в моє серце заспокоєння, яке я вважав для себе за неможливе.

Щодня розмова ставала цікавішою й повчальнішою. Душі в'язнів прихилилися одна до одної. Старий багато знав, а молодий хотів багато чого навчитися. Протягом місяця він навчався геометрії і проковтнув її; Ґордон сказав йому читати фізику Роґо,[390] що була тоді в моді, і він мав досить розуму, щоб побачити там тільки неясність.

Потім він прочитав перший том "Шукання істини".[391] Це нове світло осяяло його.

– Як, – казав він, – наша уява й наші почуття ошукують тут нас? Як, речі не утворюють наших ідей, а ми самі собі не можемо їх створити?

Коли він прочитав другий том, він уже не був такий задоволений і зважив, що куди легше руйнувати, ніж будувати.

Його товариш, здивований, що молодий неук має такі погляди, які властиві тільки душам досвідченим, став високої думки про його розум і ще більш прихилився до нього.

– Мені здається, – сказав йому одного дня Простак, – що ваш Мальбранш половину своєї книги писав розумом, а другу – уявою і забобонами.

За кілька днів Ґордон поспитав у нього:

– То що ви думаєте про душу, про спосіб, яким одержуємо ми наші думки, про нашу волю, благодать і свободу волі?

– Нічого, – відповів йому Простак, – коли я й мислю дещо, так те, що ми перебуваємо під владою вічного єства, як і зірки чи елементи. Воно створило все в нас. Ми маленькі коліщата у велетенській машині, в якій воно є душею. Машина ця діє за загальними законами, не зважаючи на окремих осіб. Це єдине, що здається мені зрозумілим; усе інше є для мене темна безодня.

– Але, сину мій, це значить зробити Бога винним за гріх.

– Але, отче мій, ваша спокутлива благодать теж робить Бога винним за зло, бо очевидно, що всі, кому в цій благодаті відмовлено, грішать; а хто віддає нас злу, хіба не є винен у злі?

Ця простосердість дуже спантеличила доброго чоловіка, він зрозумів, що марно силкується виплутатися з цієї драговини, і він накопичив стільки слів, які, здавалося, мали зміст, але, по суті, не мали жодного, і що Простакові стало шкода його. Усе зводилось просто до питання про походження добра й зла, і тоді довелося бідному Ґордонові перейти до огляду скриньки Пандори, яйця Оназда, яке розбив Аріман, ворожнечі між Тіфоном й Озірісом і, нарешті, первісного гріха;[392] і вони бігали серед цієї глибокої пітьми, ніяк не сходячися в думках. Та, врешті-решт,

цей роман душ[393] відвертав їхні погляди від споглядання власного лиха, і якимись дивними чарами сила нещасть, розлитих у всесвіті, зменшувала почуття горя; вони не зважувалися скаржитися, раз усі навколо терпіли. Але серед нічного відпочинку образ прекрасної Сент-Ів заступав у душі її коханого всі метафізичні й моральні ідеї. Він прокидався з мокрими від сліз очима, і старий янсеніст забував свою спокутливу благодать, абата Сен-Сірана й Янсеніюса,[394] щоб заспокоювати молодика, якого вважав за смертельного грішника.

Після лекцій і розправи вони розмовляли й про свої пригоди. Набалакавшись, вони читали вкупі або окремо. Розум молодого чоловіка міцнів дедалі все більше; особливо далеко пішов би він у математиці, коли б не неуважність, яку навівала м-ль де Сент-Ів.

Він читав історичні твори, й вони засмутили його. Йому видавалося, що світ надто лихий і надто нікчемний. Справді, історія є не що інше, як картина злочинів і нещасть; сила невинних і мирних людей завжди зникає у великому театрі, головними персонажами якого є тільки владолюбні розпусники. Здається, що історії подобаються тільки трагедії, що вона занепала, коли б не живили її пристрасті, злочини й великі нещастя: треба було б озброїти кинджалом Кліо,[395] як і Мельпомену.[396]

Хоч в історії Франції не більше страхіть, ніж у всіх інших, проте вона видалася йому такою огидною на початку, такою сухою в середині, такою маленькою наприкінці, навіть за часів Генріха IV, завжди позбавленою великих справ, такою далекою від цих прекрасних відкриттів, які прославили інші нації, що йому доводилося перемагати нудьгу, аби прочитати всі ці подробиці темних нещасть, зібраних в одному куточку світу.

Ґордон думав, як і він. Обоє сміялися з жалю, коли мова велася про володарів Фезансака, Фезансагета й Астарака;[397] цей уривок і справді годився тільки нащадкам, коли б вони в них були. Прекрасні віки Римської республіки на деякий час зробили його байдужим до решти

землі. Видовище Риму, переможця над націями й законодавця, цілком захопило його душу. Він запалювався, споглядаючи цей народ, що сім століть був охоплений ентузіазмом волі й слави.

Отак минали дні, тижні, місяці, і він був би вважав себе за щасливого в цьому місці розпачу, коли б не кохав.

Його добра натура сумувала так само й за пріором Божої Матері Гори й чутливою м-ль де Керкабон.

– Що подумають вони, – повторював він часто, – коли не матимуть від мене звісток? Вони вважатимуть мене за невдячного!

Ця думка мучила його; він жалів тих, кого любив, куди більше, ніж самого себе.

Розділ одинадцятий

Як Простак розвиває свій геній

Читання звеличує душу, а освічений друг заспокоює її. Наш в'язень звеселяв себе цими двома вигодами, про які раніше й не підозрював.

– Мене спокушає повірити в перевтілення, – говорив він, – бо я сам із тварини перетворився на людину.

На частину грошей, якими йому дозволили користуватися на власний розсуд, він склав собі вибрану книгозбірню. Ґордон спонукав його записувати свої думки. Ось що він записав про стародавню історію:

"Мені здається, що нації довго були подібні до мене; що вони стали освіченими занадто пізно, що тисячоліттями їх цікавила тільки поточна хвилина, дуже мало цікавило минуле й ніколи – прийдешнє. Я проїхав

п'ять чи шість сотен миль у Канаді й не побачив жодного пам'ятника; ніхто не знає там про те, що робив його народ. Чи не є це натуральний стан для людини? Порода людей цього континенту видається мені вищою за породу того: протягом багатьох століть прикрашала вона своє існування мистецтвами й знаннями. Може, тому, що в неї борода, а американцям Бог відмовив у бороді? Не думаю, бо бачу, що китайці майже зовсім не мають борід, а культивують мистецтва понад п'ять тисяч років: адже справді, щоб мати більш як за чотири тисячі років літописи, нація повинна була скупчитися й процвітати більш як п'ятдесят століть.

Одне особливо вражає мене в цій давній історії Китаю[398] – це те, що мало не все там є правдоподібне й природне, мене захоплює, що там нема нічого фантастичного.

Чому всі інші нації надали собі казкового походження? Старі автори історичних французьких хронік, навіть не дуже старі, виводять французів від Франкуса, сина Гектара,[399] римляни кажуть, ніби вони походять від якогось фрігійця,[400] дарма що в мові немає жодного слова, яке хоч трохи скидалося б на фрігійську мову. Десять тисяч років Боги жили в Єгипті, а дияволи у Скифії, де підбили гунів. До Фукідіда[401] в історії я бачу тільки романи, що скидаються на романи про Амадіса,[402] і далеко не такі цікаві: всюди якісь примари, оракули, дива, чаклунства, перевтілення, сни, які хтось пояснює і які творять долю і найбільших імперій, і найменших держав. Тут тварини, що промовляють, там тварини, з яких зробили богів, боги перевернені в людей, і люди, перевернені в богів. Ах, коли вже нам треба казок, нехай, принаймні, ці казки будуть емблемами правди. Я люблю філософські казки, сміюся з казок дитячих і ненавиджу казки брехунів".

Одного разу навернулася йому на очі історія імператора Юстиніана.[403] Він прочитав, що константинопольські схоластики видали дуже поганою грецькою мовою едикт проти найбільшого тодішнього воєначальника,[404] бо цей герой в запальній розмові прохопився отакими словами: "Істина світить власним світлом, і розум не можна просвітити полум'ям від кострищ". Схоластики запевняли, що це гасло

єретичне, а протилежна аксіома буде католицька, всесвітня і грецька: "Розум можна просвітити тільки полум'ям від кострищ; бо істина не може світити власним світлом".[405] Ці ліностоли[406] засудили ще багато промов воєначальника і видали едикт.

– Як! – вигукнув Простак. – То отакі люди видають едикт?

– То навіть не едикти, – обізвався Ґордон, – це контредикти, з яких усі сміялися в Константинополі, і перший – імператор: то був мудрий державець, що змушував навіть схоластиків творити тільки добро. Він знав, що ці панове й багато інших пастофорів[407] уривали контр-едиктами терпець його попередникам, імператорам, у справах куди поважніших.

– І дуже добре робив, – сказав Простак, – пастофорів треба, підтримуючи, стримувати.

Він записав ще багато інших думок, які вжахнули старого Ґордона.

– Як! – казав той сам собі. – П'ятдесят років витратив я на своє навчання і тепер боюся, що не зможу наздогнати природний добрий розум цієї майже дикої дитини. Я тремчу, зміцнюючи старанно свої забобони; він же слухає тільки голос природи.

Добрий чоловік мав кілька невеличких критичних брошурок, у яких люди, нездатні нічого створити, гудять творчість інших, у яких різні Візе[408] знеславлюють Расінів, а Фейді[409] – Фенелонів. Простак переглянув деякі з них.

– Я прирівняв би їх, – сказав він, – до деяких мушок, що поклали свої яєчка під хвіст найкращим коням; це не заважає тим бігти.

Обидва філософи ледве зболили кинути оком на ці літературні екскременти.

Незабаром вони вдвох прочитали початки астрономії. Простак побачив небесне склепіння, і це видовище його захопило.

– Як важко, – говорив він, – почати дізнаватися про небо саме тоді, коли мене позбавлено права бачити його! Юпітер і Сатурн рухаються цими безкраїми просторами, мільйони сонць освітлюють мільярди світів, а в цьому куточку землі, куди закинуто мене, знайшлися істоти, що позбавили мене, мене – істоту, яка бачить і мислить, – усіх цих світів, яких міг досягти мій зір, і того, де Бог судив мені народитися! Світло, створене для всього всесвіту, втрачене для мене! На Північній півкулі, де прожив я свої дитячі й молодечі роки, його від мене не ховали. Без вас, дорогий мій Ґордоне, я був би тут нікчемою.

Розділ дванадцятий

Що Простак думав про театральні п'єси

Молодий Простак скидався на одне з тих дужих дерев, що, зрісши на неплідному ґрунті, швидко простягає своє коріння й гілки, коли їх пересадять на кращу землю, і дуже незвичайним було те, що саме в'язниця стала за таку землю.

Між книжками, що заповнювали дозвілля двом в'язням, були вірші, переклади грецьких трагедій, кілька французьких театральних п'єс. Вірші, що оспівували кохання, лили в душу Простака водночас і насолоду, і сум: усі вони говорили про його дорогу Сент-Ів. Байка про "Двох голубів"[410] розривала йому серце: надто далеко був він від того, щоб повернутися до своєї голубки.

Мольєр захоплював його: він познайомив його зі звичаями Парижа й усього людського роду.

– Якій із цих комедій віддаєте ви перевагу?

– "Тартюфові",[411] безперечно.

– Я теж так думаю, – сказав Ґордон, – це Тартюф засадив мене до цього приміщення, й можливо, що якраз Тартюфи спричинилися до вашого нещастя. Як подобаються вам грецькі трагедії?

– Досить гарні для греків, – сказав Простак.

Але коли він прочитав сучасну "Іфігенію", "Федру", "Андромаху", "Аталію",[412] він був у захваті, він зітхав, він лив сльози, запам'ятовував їх, не завчаючи.

– Прочитайте "Родогюну", – сказав йому Ґордон, – кажуть, що це шедевр; інші п'єси, що дали вам стільки насолоди, в порівнянні з нею небагато варті.

З першої ж сторінки молодик сказав йому:

– Це не того самого автора.

– Звідки ви це бачите?

– Я ще не знаю про це, але ці вірші не западають мені ні в серце, ні у вуха.

– О, це ніщо, тільки вірші, – обізвався Ґордон.

Простак відповів:

– То навіщо їх писати?

Прочитавши дуже уважно п'єсу з єдиним наміром відчути приємне, він подивився на свого друга сухими очима й здивований. Він не знав, що сказати. Нарешті, змушений пояснити, що саме він почуває, він відповів:

– Я мало що зрозумів на початку, я був дуже обурений на середині, остання сцена мене дуже зворушила, хоч і видалося мені, що вона малоправдоподібна. Ніхто з персонажів мене не зацікавив, і я не затримав у пам'яті й двадцятьох віршів, хоч я можу запам'ятати всі, коли тільки вони мені подобаються.

– Проте цю п'єсу вважають за найкраще, що ми маємо.

– Коли так, – обізвався той, – то вона, може, така, як чимало людей, що не варті своїх місць. Врешті, це – справа смаку; мій ще, може, не цілком сформований, я можу помилятися; але ви знаєте, що я звик говорити те, що думаю, точніше – те, що відчуваю. Я гадаю, що в людських присудах є багато від облуди, від моди, від примхи. Я говорю від природи; можливо, що природа моя надто недосконала, але можливо також і те, що більшість людей надто мало прислухається до неї.

Тут він почав цитувати "Іфігенію", вірші з якої сповнювали його; і хоч він не дуже добре декламував, проте виявив стільки правди й зворушливості, що старий янсеніат розплакався. Потім він прочитав "Цінну"; він уже не плакав, він захоплювався.

Розділ тринадцятий

Прекрасна Сент-Ів їде до Версаля

Та поки наш нещасливець більше освічував, ніж заспокоював себе, поки його довго пригнічений геній розвивався з такою силою й швидкістю, поки природа, удосконалюючись у ньому, винагороджувала за злу долю, гляньмо, що сталося з паном пріором, з його доброю сестрою і з прекрасною відлюдницею Сент-Ів? Перший місяць там

непокоїлися, на третьому тяжко засумували, їх хвилювали малообґрунтовані чутки, неправдиві здогади; наприкінці шостого місяця вирішили, що він помер. Нарешті пан і панна де Керкабон дізналися з листа, якого написав до Бретані один королівський гвардієць, що якийсь схожий на Простака молодик приїхав увечері до Версаля, але вночі його схопили, і відтоді ніхто нічого про нього не чув.

– Леле, – сказала м-ль де Керкабон, – наш небіж наробив дурниць і вплутався в якусь прикру справу. Він молодий, він з Нижньої Бретані, він не може знати, як треба поводитися при дворі. Любий братику, я ніколи не бачила ні Версаля, ні Парижа, а от добра нагода; може, ми відшукаємо бідного небожа: це син нашого брата, наш обов'язок допомогти йому. Хто його знає, чи не зможемо ми зробити з нього дяка, коли заспокояться поривання молодості. У нього великий нахил до науки; пригадуєте, як він міркував з приводу Старого й Нового Запоту? Ми відповідаємо за його душу; це ми охрестили його, і його люба м-ль де Сент-Ів плаче цілими днями. По правді, треба їхати до Парижа; коли його сховано в одному з цих непристойних веселих домів, про які мені стільки розповідали, ми витягнемо його звідти.

Пріора зворушили слова сестри. Він поїхав до Сен-Малоського єпископа, що хрестив гуронця, і попросив у нього протекції та поради. Прелат висловився за подорож, він дав пріорові рекомендаційні листи до отця де Ла Шеза, королівського сповідальника, що мав у королівстві найбільшу вагу, до архієпископа паризького Арле[413] та до єпископа з Мо Боссюе.[414]

Нарешті брат і сестра виїхали. Але приїхавши в Париж, вони загубилися, як у великому лабіринті без нитки й без виходу. Капітал у них був невеличкий, а повсякчас треба було наймати карету, щоб їхати на розшуки, і вони нічого не розшукали.

Пріор з'явився до преподобного отця де Ла Шеза: той був з м-ль дю Трон[415] і не міг давати аудієнції пріорам. Він поткнувся до архієпископських дверей: прелат замкнувся з прекрасною пані де Ледіґ

єр у справах церкви. Він побіг до єпископа Боссюе – цей вивчав з м-ль де Молеон[416] "Містичне кохання" пані Ґюйон.[417] Проте він добився-таки, що ці два прелати вислухали його: обоє заявили йому, що не можуть втручатися в справи його небожа, раз той не дяк.

Нарешті він побачився з єзуїтом;[418] цей зустрів його з розкритими обіймами, запевнив, ніколи його не знавши, що завжди мав до нього особливу пошану; він присягався, що суспільство[419] завжди прихильне до нижніх бретонців.

– Але, – сказав він, – чи не мав ваш небіж нещастя бути гугенотом?

– Напевне ні, преподобний отче.

– І він не янсеніст?

– Я можу запевнити вашу превелебність, що він ледве чи й християнин; усього місяців одинадцять, як ми його охрестили.

– Оце дуже добре, оце дуже добре, ми подбаємо про нього. Ваше пріорство дає добрі прибутки?

– О, дуже мало, і мій небіж нам дорого коштує.

– Є в околиці якісь янсеністи? Пильнуйте добре, мій любий пане пріоре, вони небезпечніші за гугенотів і атеїстів.

– Мій превелебний отче, у нас їх зовсім нема; у монастирі Святої Гори зовсім не знають, хто такі янсеністи.

– Тим краще; ідіть, нема нічого, чого б я не зробив для вас.

Він приязно відпустив пріора й більше про нього не думав.

Час минав; пріор і добра його сестра були в розпачі. Тим часом клятий суддя напосідав із шлюбом свого великого йолопа з прекрасною Сент-Ів, яку забрали вже з монастиря. Вона все ще кохала свого хрещеника й ненавиділа чоловіка, якого їй сватали. Образа бути замкненою в монастирі збільшила її пристрасть, наказ одружитися із сином судді вивершив її. Жаль, ніжність і жах перевертали її душу. Як відомо, кохання спритніше й сміливіше в молодої дівчини, ніж родинне почуття старого пріора та сорокалітньої тітки, тим більше що Сент-Ів добре розвинула себе в монастирі романами, які читала потай.

Прекрасна Сент-Ів згадала про листа двірського гвардійця, писаного в Нижню Бретань, про якого багато говорили в окрузі. Вона постановила їхати сама, довідатися у Версалі, впасти до ніг міністрам, коли її чоловік у в'язниці, як говорили, і домагатися правосуддя для нього. Не знаю, чому вона потай була переконана, що при дворі ні в чому не відмовлять вродливій дівчині, але вона не знала, чого це коштує.

Ухваливши таку постанову, вона втішилася, заспокоїлася, не відштовхувала вже свого недоумкуватого жениха, приймала навісного майбутнього свекра, лащилася до брата, сповнила дім радістю; потім у призначений для церемонії день вона потай вийшла з дому о четвертій годині ранку з невеличкими шлюбними подарунками й усім, що змогла забрати. Вона так добре підготувалася, що була вже більше як за десять миль, коли близько дванадцятої ввійшли до неї в кімнату. Здивування й жах були великі! Суддя-розпитувач поставив того дня більше запитань, ніж робив за цілий тиждень, жених сидів дурніший, ніж будь-коли. Розгніваний абат де Сент-Ів постановив гнатися за сестрою, суддя й син воліли поїхати з ним. Отак доля привела в Париж мало не всю округу Нижньої Бретані.

Прекрасна Сент-Ів дуже побоювалася, що за нею женуться. Вона їхала верхи і спритно випитувала в кур'єрів,[420] чи не зустрічали вони гладкого абата, здорового суддю й молодого дурня, що їхали б Паризьким шляхом. Дізнавшися на третій день, що вони недалеко, вона

звернула на інший шлях і була така моторна та щаслива, що приїхала у Версаль саме тоді, як її марно розшукували в Парижі.

Але що робити у Версалі? Як їй молодій, гарній, самітній, без поради, без підтримки, незнаній нікому, ризикуючи всім, зважитися шукати якогось королівського гвардійця? їй спало на думку звернутися до одного з єзуїтів нижчого ступеня: бо там вони були для кожного становища в житті. Вони говорили: "Як Бог дав різну їжу різним породам тварин, так дав він королеві сповідника, якого всі шукачі духовних посад називали головою галліканської церкви". Потім ішли сповідники принцес; міністри не мали сповідників – вони були не такі дурні. Там були єзуїти для простого люду, й передусім єзуїти для покоївок, через яких дізнавалися про таємниці господинь, і то була неабияка посада. Прекрасна де Сент-Ів звернулася до одного з цих останніх, якого звали отець Тут-і-Там ("до послуг усіх"). Вона сповідалася йому. Оповіла йому про свої пригоди, своє становище, свою небезпеку й благала його поселити її в якоїсь доброї побожниці, яка охоронила б її від спокуси.

Єзуїт відвів її до своєї вірної духовної дочки, дружини одного двірського чашника.[421] Як тільки вона опинилася там, подбала заручитись довірою цієї жінки й заприязнитися з нею; вона розпитала про гвардійця-бретонця й попросила його прийти до неї. Дізнавшися від нього, що її коханого схопили після того, як він поговорив з першим урядовцем, вона побігла до цього урядовця: той пом'якшав, побачивши вродливу жінку, бо треба погодитися, що Бог створив жінок тільки для того, щоб упокорювати чоловіків.

Розманіжившись, чорнильна душа розказала їй усе:

– Ваш коханець у Бастилії, й без вас він, може, буде там усе своє життя.

Ніжна Сент-Ів знепритомніла. Коли вона отямилася, урядовець сказав їй:

– Я не в силі зробити щось добре людям, уся моя сила обмежується тим, щоб інколи зробити їм зле. Повірте мені, ідіть до пана де Сен-Пуанжа,[422] який робить і добре і лихе; він кузен і улюбленець пана де Лувуа: цей міністр має дві душі; Сен-Пуанж є одною з них, пані дю Френуа[423] – другою; але її тепер немає у Версалі, – вам лишається благати тільки названого ласкавця.

Прекрасна де Сент-Ів, переходячи від невеличкої радості до величезного горя, від непевної надії до сумного страху, переслідувана братом, обожнюючи свого коханого, витираючи сльози й знову їх ллючи, тремтячи, знесилюючись і знову набуваючи мужності, побігла швиденько до пана де Сен-Пуанжа.

Розділ чотирнадцятий

Поступ простакового духу

Простак робив швидкий поступ у науках і передовсім у науках про людину. Причина такого швидкого поступу його розуму полягала мало не в такій же мірі в його дикунському вихованні, як і в його вдачі. Нічому не вчившись у дитинстві, він не знав і упереджень, його розуміння, не бувши викривлене помилками, лишалося в усій своїй прямоті: він бачив речі такими, які вони є, тимчасом як ідеї, закладені в нас у дитинстві, змушують нас усе життя бачити речі такими, якими вони не є.

– Ваші гнобителі мерзенні, – говорив він своєму другові Ґордонові, – мені шкода, що вас утискають, але мені шкода, що ви янсеніст: усі секти видаються мені зібранням помилок. Скажіть мені, чи є секти в геометрії?

– Ні, моя люба дитино, – сказав йому, зітхаючи, добрий Ґордон, – усі люди згодні щодо істини, коли її можна виявити, але вони надто помиляються щодо неясних істин.

– Скажіть, щодо неясних побрехеньок! Коли б хоч одна істина крилася в отій купі доказів, яку розглядають уже стільки століть, її безперечно викрили б, і всесвіт дійшов би згоди хоч щодо цього пункту. Коли б ця істина була настільки потрібна, як сонце для землі, вона сяяла б, як воно. Це безглуздя, це образа людському родові, це замах проти Вищої й Безконечної Істоти говорити: є істина, потрібна людям, а Бог її заховав!

Усе, що казав цей молодик, вихований природою, справляло глибоке враження на розум старого знедоленого вченого.

– То невже правда, – вигукнув він, – що я призвів себе до нещастя заради вигадок? Я певніший свого нещастя, ніж спокутливої благодаті: я марно тратив свої дні на те, щоб обмірковувати волю Бога й роду людського, але я втратив свою; ні святий Авґустин, ні святий Проспер[424] не витягнуть мене з тієї прірви, де я опинився!

Простак, вірний своїй вдачі, сказав йому нарешті:

– Хочете, щоб я говорив з вами брутально й відверто? Ті, що дають себе гнобити заради цих пустопорожніх суперечок про школи, видаються мені не дуже мудрими, ті, що гноблять їх, видаються мені потворами.

Обоє в'язнів цілком погоджувалися один з одним, що ув'язнено їх несправедливо.

– Я в сто разів більше за вас маю підстави скаржитися, – казав Простак, – я народився вільний, як повітря; я мав два життя: волю й моє кохання. У мене відібрали їх, і ось ми тут обоє в кайданах, не знаючи навіть причини тому, й не можемо про це запитати. Я жив гуронцем двадцять років; кажуть, що це варвари, бо вони мстять своїм ворогам, але вони ніколи не утискають друзів. Ледвено ступив я ногою на землю Франції, як пролив за неї кров; я, може, врятував цілу округу, й у винагороду я зник у цій домовині для живих, де я помер би від злості,

коли б не ви. То значить, у цілій країні нема законів? Чи тут засуджують людей, не вислухавши їх? В Англії це зовсім не так. Ні, не проти англійців треба було мені битися.

Отак філософія, народжуючись, не могла заспокоїти природу, ображену в головніших своїх правах, і давала вільний шлях справедливому обуренню. Його товариш не заперечував йому. Розлука завжди збільшує невгамовне кохання, а філософія не зменшує його. І Простак однаково часто говорив про свою прекрасну Сент-Ів, як і про мораль чи метафізику. Що чистішими ставали його почуття, то дужче він кохав. Він прочитав кілька нових романів; небагато він там знайшов такого, що змальовувало б його душевний стан; він почував, що серце його завжди йде далі за те, про що він читав.

– Ах, – говорив він, – майже всі ці автори мають самий тільки розум та вміння.

Нарешті добрий янсеністський панотець непомітно став повіреним його почуттів. Раніше він знав кохання як гріх, у якому каються на сповіді, тепер він навчився дивитися на нього як на почуття заразом і шляхетне і ніжне, що однаково може підносити і розніжувати душу, ба навіть інколи робити чеснотливим. Одне слово, сталося чудо: гуронець навернув янсеніста на істинний шлях.

Розділ п'ятнадцятий

Прекрасна Сент-Ів опирається ніжним пропозиціям

Отже, сповнена ніжного свого кохання, прекрасна Сент-Ів пішла до пана де Сен-Пуанжа зі своєю подругою, в якої мешкала, – обидві закрилися вуалями. Перше, що вони побачили при дверях, був абат де Сент-Ів, її брат, що виходив звідти. Вона злякалася, але побожна подруга заспокоїла її.

– Раз він говорив проти вас, вам обов'язково треба переговорити самій; будьте певні, що в цій країні ті, хто звинувачує, завжди праві, коли не поквапитися знищити їх. До того ж, або я дуже помиляюся, ваша присутність важитиме більше, ніж слова вашого брата.

Коли трохи підбадьорити пристрасну коханку, вона не знатиме страху. Сент-Ів з'явилася на прийом; її молодість, її врода, її ніжні очі, зрошені кількома сльозинками, притягли до себе всі погляди; облесники помічника міністра забули на хвилину про ідола влади і подивилися на ідола краси. Сен-Пуанж провів її до кабінету, вона говорила зворушливо й гарно. Сен-Пуанж розчулився. Вона тремтіла; він заспокоїв її.

– Прийдіть сьогодні ввечері, – сказав він їй, – ваша справа потребує, щоб її обмислити й обговорити на дозвіллі; тут надто багато людей, і вислуховувати доводиться на швидку руку; мені треба ґрунтовно переговорити про все, що вас цікавить.

Потім, віддавши хвалу її вроді й почуттям, він порадив їй прийти о сьомій годині вечора.

Вона з'явилася вчасно. Побожна подруга знову була з нею, але вона сиділа в салоні й читала "Християнського педагога",[425] поки Сен-Пуанж і прекрасна Сент-Ів були в кабінеті.

– Чи повірите ви, панно, – сказав він їй спочатку, – що ваш брат приходив до мене просити в мене наказ на ваш арешт? Правда, я скоріше дам наказа, щоб він сам повернувся до Нижньої Бретані.

– Леле, пане, у ваших бюро дуже багато цих наказів, бо з глибини королівства приходять клопотатися про них, як про пенсію. Я дуже далека від того, щоб просити одного з них проти брата. Я маю багато підстав скаржитися на нього, але я шаную волю людську; я прошу волі для одного чоловіка, з яким маю одружитися, для чоловіка, якому король зобов'язаний тим, що зберіг цілу округу, який може корисно

служити йому, і який є сином офіцера, убитого на королівській службі. У чому обвинувачено його? Як могли страшно скривдити його, навіть не вислухавши?

Тоді помічник міністра показав їй листи шпигуна-єзуїта і зрадливого судді.

– Невже є такі потвори на світі? То оцим він хотів змусити мене одружитися з дурним сином дурного й лихого чоловіка? І ото від подібних доносів залежить тут доля громадян?

Вона впала навколішки й ридаючи просила в нього волі для відважного чоловіка, що кохав її. У такій позі врода її виявилася в найкращому своєму вигляді. Вона була така гарна, що Сен-Пуанж, втративши сором, натякнув їй, що вона матиме успіх, коли йому першому віддасть те, що зберігає для свого коханого. Налякана й засмучена Сент-Ів довго вдавала, що не розуміє його; йому довелося висловитись ясніше: боязке й стримане на початку слово викликало дужче, за яким ішло нове, ще виразніше. Обіцяно не тільки-но скасувати наказ про його арешт, але винагороди, гроші, почесті, і що більше було обіцяно, то дужче зростало бажання не почути відмови.

Сент-Ів плакала, вона була обурена і, напівсхилившись на диван, ледве вірила тому, що бачить, що чує. Сен-Пуанж теж упав навколішки. Він був непоганий із себе і міг би не злякати не таке упереджене серце; але Сент-Ів ревно любила свого коханого й гадала, що буде жахливим злочином зрадити його навіть на те, щоб йому прислужитися. Сен-Пуанж подвоїв свої прохання й обіцянки; нарешті він до того знетямився, що заявив, що це єдиний спосіб вивести з в'язниці чоловіка, до якого вона має таку міцну й ніжну прихильність. Ця дивовижна розмова затяглася. Побожниця в передній кімнаті, читаючи свого "Християнського педагога", бурмотіла:

– Боже мій! Що можуть вони робити протягом двох годин? Ніколи пан де Сен-Пуанж не давав таких довгих аудієнцій; мабуть, він відмовляє бідній дівчині, раз вона й досі благає його.

Нарешті її товаришка вийшла з кабінету зовсім розгублена. Вона не могла говорити, глибоко замисливши над вдачею людей великих і напіввеликих, що так легко жертвують волею чоловіків і честю жінок.

За всю дорогу вона не промовила й слова; приїхавши до подруги, вона вибухнула риданнями й розповіла їй усе. Побожниця широко перехрестилася.

– Моя люба, треба порадитися завтра з паном Тут-і-Там, нашим духовним отцем; він має великий вплив на Сен-Пуанжа: він сповідає багато служниць з його дому. Це людина побожна й поблажлива, що напучує також і визначних жінок. Звіртеся на нього, я завжди так роблю, і це завжди виходить на добре. Ми, бідні жінки, потребуємо, щоб нами керував чоловік.

– Гаразд, моя люба, завтра я піду до отця Тут-і-Там.

Розділ шістнадцятий

Сент-Ів радиться з єзуїтом

Щойно прекрасна й засмучена Сент-Ів була в свого сповідника, вона оповіла йому, що один хтивий і могутній чоловік пропонував їй звільнити з в'язниці того, з ким вона має законно одружитися, і що він просив за те велику ціну; що їй страшенно огидна така зрада і що коли б ішлося про її власне життя, вона швидше наклала б на себе руки, ніж піддалася.

– От мерзенний грішник, – сказав їй Тут-і-Там. – Ви обов'язково повинні сказати мені ім'я цього негідника; це, напевне, якийсь янсеніст, я доповім про нього його превелебності отцю де Ла Шезові, який посадить

його до тієї оселі, де тепер перебуває дорога вам особа, з якою ви маєте одружитися.

Бідна дівчина, довго ніяковіючи й дуже вагаючись, назвала йому нарешті Сен-Пуанжа.

– Пан де Сен-Пуанж! – скрикнув єзуїт. – Ах! Дочко моя, це інша справа; він кузен найбільшого з міністрів, якого ми тільки мали, добрий чоловік, оборонець доброї справи, добрий християнин; у нього не може бути такої думки, ви його, мабуть, погано зрозуміли.

– Ах! Отче мій, я надто добре зрозуміла його; хоч би що я зробила – я загинула; я можу вибирати тільки між нещастям і безчестям. Або мого коханця буде похоронено заживо, або я не гідна буду жити; я не можу дати йому загинути й не можу врятувати його.

Отець Тут-і-Там спробував заспокоїти її такими солодкими словами:

– По-перше, дочко моя, ніколи не кажіть цих слів: "мій коханець", у них є щось гріховне, що може образити Бога; кажіть: "мій чоловік", бо хоч він ще не чоловік вам, але ви дивитеся на нього як на чоловіка, і нема нічого чеснішого за це. По-друге, хоч він і є вам чоловік у думках, у сподіваннях, він не є вам чоловіком у дійсності; отже, ви не вчините перелюбства, яке є великим гріхом і чого треба за змогою уникати. По-третє, коли мотиви чисті, вчинок не є лихим гріхом, а нема нічого чистішого за те, щоб визволити свого чоловіка. По-четверте, в святій старовині ви маєте приклади, що можуть прекрасно допомогти вам у вашій поведінці. Святий Авґустин розповідає, що за проконсульства Септимія Аціндінуса, 340 року нашої ери, одного бідного чоловіка, що не міг сплатити Цезареві те, що Цезареві належить, засудили до кари на смерть, що є справедливо, не зважаючи на правило "Де нема нічого, король утрачає свої права". Справа йшла про один лівр золотом; у засудженого була жінка, якій Бог дав вроду й розважливість. Один старий багатій пообіцяв дати дамі лівр золотом і навіть більше, за умови,

що він учинить з нею поганий гріх. Дама не думала, що зробить зле, рятуючи свого чоловіка. Святий Авґустин дуже похваляє її великодушну покірність обставинам. Правда, старий багатій ошукав її, і чоловіка її однаково скарали на горло, але вона зробила все від неї залежне, щоб урятувати його життя. Будьте певні, дочко моя, що коли єзуїт цитує вам зі святого Авґустина, значить цей святий має цілковиту рацію. Я не раджу вам нічого; ви розумні, – треба сподіватися, що ви будете корисні вашому чоловікові. Пан де Сен-Пуанж чесний чоловік, він вас не ошукає; це все, що я можу вам сказати. Я молитиму за вас Бога і сподіваюся, що все станеться на найбільшу йому славу.

Прекрасна Сент-Ів, не менш злякана від єзуїтових розмов, ніж від пропозицій помічника міністра, розгублена повернулася до своєї приятельки. Їй хотілося смертю визволитися від жаху лишити в страхітному ув'язненні коханого, якого обожнювала, і від сорому визволити його ціною того, що мала найдорожчого й що мало належати тільки цьому знедоленому коханому.

Розділ сімнадцятий

Вона гине від чесноти

Вона прохала свою приятельку вбити її, але ця жінка, не менш поблажлива, ніж єзуїт, висловлювалася ще ясніше.

– Леле, – казала вона, – рідко справи йдуть інакше в цьому дворі, такому шановному, такому галантному, такому уславленому: найменші й найзвичайніші посади дають часто тільки за таку ціну, якої вимагають від вас. Слухайте, ви викликали в мені довіру й приязнь, зізнаюся вам, що коли б я була така вперта, як ви, мій чоловік не посідав би тієї невеличкої посади, з якої живе; він знає це й зовсім не сердиться. Він вбачає в мені свою добродійницю й дивиться на себе як на мого ставленика. Чи ви думаєте, що всі ті, що стоять на чолі провінцій чи навіть армій, мають ці почесті й багатства за свої послуги? Вони зобов'язані за це паніям своїм

жінкам. Коханням клопочуться про військові чини, й посаду має чоловік найвродливішої. Ваше становище куди краще; справа йде про те, щоб повернути вашого чоловіка на світ божий і одружитися з ним; це святий обов'язок, і ви повинні його виконати. Прекрасних і пишних дам, про яких я вам говорю, ніхто не плямує, вам же аплодуватимуть; скажуть, що коли ви й проступилися, то це тільки ради надмірної чесноти.

– Ах, якої там чесноти? – скрикнула прекрасна Сент-Ів. – Що за лабіринт неправди! Що за країна! Ось коли навчилась я розпізнавати людей! Якийсь отець де Ла Шез і дурний суддя вкинули мого коханого до в'язниці, родина моя переслідує мене, у моїй недолі до мене простягають руки тільки на те, щоб збезчестити мене. Один єзуїт занапастив прекрасного чоловіка, другий єзуїт хоче занапастити мене; навколо мене самі пастки, і я близька до того, щоб потрапити в пастку! Мені треба або вбити себе, або говорити з королем; я впаду йому до ніг на дорозі, коли він ітиме до служби Божої чи до театру.

– Вам не дадуть і підійти, – сказала їй добра приятелька, – а коли ви матимете нещастя говорити з ним, пан де Лувуа й велебний отець де Ла Шез можуть поховати вас у якомусь монастирі до кінця ваших днів.

Тимчасом як ця особа збільшувала її розпач і глибше встромляла кинджал їй у серце, прийшов посланець від пана Сен-Пуанжа з листом і двома прекрасними сережками. Сент-Ів, плачучи, відкинула їх, але приятелька підібрала.

Як гонець відійшов, повірена прочитала листа, в якому обох подруг запрошували на вечерю сьогодні. Сент-Ів заприсяглася, що не піде. Побожниця хотіла приміряти їй діамантові сережки. Сент-Ів не могла їх знести. Вона змагалася цілий день, нарешті, думаючи тільки про свого коханого, переможена, не знаючи, куди її тягнуть, вона дозволила відвести себе на фатальну вечерю. Ніщо не могло переконати її прикрасити себе сережками; повірена взяла їх із собою й проти її волі причепила їй перед тим, як сідати до столу. Сент-Ів була така схвильована, така засмучена, що дозволила мучити себе, а господар

зважив, що це є ознакою прихильності. Перед кінцем обіду повірена скромно щезла; тоді господар показав розпорядження про скасування наказу про арешт, грамоту на чималу винагороду, на командування ротою й не шкодував обіцянок.

– Ах! – сказала йому Сент-Ів. – Як я кохала б вас, коли б ви не вимагали мого кохання!

Нарешті, після довгого опору, після ридань, зойків, сліз, знесилена в боротьбі, розгублена, вона мусила віддатися. У неї був єдиний засіб: пообіцяти собі думати тільки про Простака, поки жорстокий чоловік безжально користався з безвихідного становища, що в ньому вона опинилася.

Розділ вісімнадцятий

Вона визволяє свого коханого та янсеніста

На світанку вона кинулася в Париж з міністровим наказом. Важко змалювати те, що діялося в її серці під час подорожі. Що може зобразити душу благородну й цнотливу, принижену своїм безчестям, сп'янілу від ніжності, змучену докорами сумління за те, що зрадила коханого, охоплену радістю визволити того, кого кохала. До всіх її думок домішувалися її скорботи, її змагання, її успіхи. То не була вже та проста дівчина, думки якої звузило провінціальне кохання; кохання й нещастя сформували її; почуття зробили в ній той самий поступ, який розум зробив у душі ù знедоленого коханця. Дівчата легше навчаються відчувати, ніж чоловіки думати, її пригода була повчальніша за чотири роки сидіння в монастирі.

Одежа на ній була надзвичайно проста; вона з жахом дивилася на вбрання, в якому з'явилася перед своїм лихим добродійником; вона залишила приятельці діамантові сережки, навіть не глянувши на них.

Змучена й чарівна, обожнюючи Простака й зневажаючи себе, прийшла вона, нарешті, до

Замку помсти, цих жахливих стін,

Які ховають і безвинність, і злочин.[426]

Коли треба було вийти з карети, їй забракло сил. Їй допомогли, і вона ввійшла, схиливши голову, з тремтячим серцем і мокрими очима. Її провели до начальника; вона хотіла заговорити до нього, але голос завмер; вона показала наказ, ледве вимовивши кілька слів. Начальник, що полюбив свого в'язня, був дуже задоволений з його визволення. Серце його не загрубіло, як серця декого з шановних тюремників, його товаришів, що, дбаючи тільки про винагороду, зв'язану з охороною ж в'язнів, мають ці жертви за підвалини своїх прибутків і, живучи з долі інших, потай радіють жахливою радістю, дивлячись на сльози нещасних.

Він звелів привести в'язня до своїх покоїв. Двоє коханців побачилися: обоє впали непритомні. Прекрасна Сент-Ів довго лежала нерухома й не дихаючи, Простак же швидко отямився.

– Очевидно, ця пані ваша дружина, – сказав йому начальник. – Ви не говорили мені, що одружені. Мені відомо, що це ù великодушним клопотам завдячуєте ви своїм визволенням.

– Ах! Я не гідна бути йому за дружину, – сказала тремтливим голосом прекрасна Сент-Ів і знову знепритомніла.

Коли вона отямилася, то, все ще тремтячи, подала йому грамоту про винагороду й патент на капітанський чин. Простак, здивований і зворушений, прокинувся від одного сну, щоб поринути в другий.

– За що мене ув'язнили тут? Як змогли ви мене визволити? Де ці потвори, що вкинули мене сюди? Ви Богиня, що зійшла з неба мені на допомогу!

Прекрасна Сент-Ів спустила очі, глянула на коханого, почервоніла й одвернулася; через хвилину очі її зросилися сльозами. Нарешті вона розповіла йому все, що знала, й усе, що знесла, крім того, що вона хотіла б сховати назавжди й що кожен інший, окрім Простака, звичніший до світу й обізнаніший з двірськими звичаями, легко відгадав би.

– Чи ж це можливо, щоб така нікчема, як той суддя, міг позбавити мене волі! Ах, я добре бачу, що люди дикіші від звірів, усі вони можуть шкодити. Але чи можливо, щоб єзуїт, королівський сповідник, так само допомагав моєму нещастю, як і цей суддя? Не можу й уявити, з якого приводу цей огидний шахрай переслідує мене? Чи з мене зробили янсеніста? І потім, як це ви згадали про мене? Я не заслуговував того, я був тоді тільки дикун. Як ви змогли без поради, без допомоги вирушити до Версаля? Ви з'явилися там і розбили мої кайдани! Значить є у вроди й чесноти якісь непереможні чари, від яких падають залізні двері і які зм'якшують і бронзові серця!

За цим словом про чеснотність у прекрасної Сент-Ів вихопилися ридання: вона не знала, яка невинна була в злочині, що за нього докоряла собі.

Коханий її казав далі так:

– Ангеле, що розірвав мої пута, коли ви (чого я досі не розумію) маєте вплив, щоб творити правосуддя, зробіть так, щоб його виявили до одного старого, який перший навчив мене мислити, як ви навчили кохати. Недоля з'єднала нас, я люблю його, як батька, я не можу жити ні без вас, ні без нього.

– Я! Щоб я просила того самого чоловіка…

– Так! Я хочу бути всім зобов'язаний одній вам і нікому більше. Напишіть цьому могутньому чоловікові, засипте мене вашим добродіянням, докінчіть те, що почали, докінчіть ваше диво.

Вона відчула, що повинна зробити все, чого вимагає її коханий; вона хотіла писати, – руки не корилися їй. Тричі починала вона листа й тричі розривала його. Нарешті вона написала, й двоє закоханих вийшли, обійнявши старого мученика за спокутливу благодать.

Щаслива і сповнена відчаю Сент-Ів знала, в якому домі живе її брат; вона пішла туди, а коханець її оселився в тому самому домі. Ледве вони прийшли, як її покровитель надіслав їй наказ про звільнення добродія Ґордона й просив у неї побачення на другий день. Отже, за кожен чесний і великодушний вчинок, який вона робила, ціною було безчестя. Вона з огидою дивилася на цей спосіб продавати людське щастя й нещастя. Вона дала цей наказ на звільнення своєму коханому й відмовила в побаченні добродійникові, якого не могла бачити без сорому й журби. Простак міг розлучитися з нею тільки для того, щоб піти визволити друга; він полетів туди; він виконав цей обов'язок, міркуючи над дивовижними подіями і дивуючись на мужню чеснотність молодої дівчини, якій двоє нещасливих завдячували своїм життям.

Розділ дев'ятнадцятий

Простак, прекрасна Сент-Ів і їхні родичі збираються до гурту

Великодушна й почесна зрадниця перебувала разом зі своїм братом, абатом де Сент-Ів, добрим пріором Гори й м-ль Керкабон; усі були однаково здивовані, але почуття їх і становище були зовсім різні. Абат де Сент-Їв оплакав свої провини, впавши до ніг сестри, яка простила йому; пріор і його ніжна сестра теж плакали, але від радості; лихий суддя і його незносний син не переживали цієї зворушливої сцени: вони виїхали після першої ж чутки про звільнення їхнього ворога, вони поспішали поховати в своїй провінції свою дурість і свій страх.

Четверо осіб, схвильованих від сотні різних причин, чекали, поки молодик прийде з другом, якого мав визволити. Абат де Сент-Ів не зважувався звести очі на сестру. Добра м-ль де Керкабон говорила:

– То я побачу мого дорогого небожа!

– Ви побачите його, – сказала чарівна Сент-Ів, – але це вже не той чоловік; його поведінка, тон, думки, розум – усе змінилося; він став такий поважний, який був наївний і чудний у всьому; він стане за честь і втіху вашій родині. Чому не можу я бути за щастя для своєї!

– Ви й є за щастя, – сказав пріор. – Що сталося з вами, хто викликав у вас таку зміну?

Серед цієї розмови прийшов Простак, тримаючи за руку свого янсеніста. Тоді відбулася нова, цікавіша сцена; почалася вона ніжними обіймами з дядьком і тіткою; абат де Сент-Ів схилився мало не до ніг Простакові, що вже не був Простаком. Двоє закоханих промовляли одне до одного поглядами, що висловлювали всі почуття, які охоплювали їх; вірність, подяка сяяла на чолі в одного; смуток відбивався в ніжних, трохи розгублених поглядах другої; усі дивувалися, що вона домішує журбу до такої радості. За короткий час старий Ґордон став любий усій родині; він страждав разом з молодим в'язнем, і це наділяло його істотними правами. Своїм визволенням він завдячував двом коханцям, і вже це саме мирило його з коханням; суворість його колишніх поглядів зникла з його серця: він став більше людиною, як і гуронець. Перед вечерею кожен розповідав про свої пригоди; два абати й тітка слухали, як діти, що слухають історію про примари, виявляючи, як усі люди, інтерес до великих злигоднів.

– Леле, – сказав Ґордон, – є, може, більше як п'ятсот невинних людей, що сидять тепер у таких самих кайданах, які розбила панна де Сент-Ів. Нещастя їх невідомі; завжди знайдеться досить рук, щоб ударити юрбу нещасних, та рідко трапляється рука допомоги.

Це правдиве міркування збільшило його розчуленість і вдячність. Тріумф прекрасної Сент-Ів зростав, усі захоплювалися величчю й твердістю її душі; до захоплення домішувалася та пошана, яку мимохіть почуває кожен до людини, про яку думають, що вона має вплив при дворі, але абат де Сент-Ів не раз подумав: "Що могла зробити моя сестра, щоб так швидко набути цього впливу?"

Але саме тоді, як усі посідали до столу в дуже доброму гуморі, приїхала добра версальська приятелька, не знаючи нічого про те, що сталося. Була вона в кареті, запряженій шістьома кіньми, і одразу було видно, кому належить цей повіз. Вона ввійшла з величним виглядом двірської особи, що має важливу справу, ледве хитнула головою товариству й, відводячи прекрасну Сент-Ів набік, сказала:

– Навіщо примушуєте ви так довго на вас чекати? їдьмо зі мною; ось діаманти, що ви забули!

Хоч як тихо вимовила вона це, Простак почув. Він побачив діаманти. Брат був вражений. Дядько з тіткою відчували тільки здивування простодушних людей, що ніколи не бачили такої розкоші. Простак, розум якого формувався за рік роздумів, мимоволі на хвилину замислився. Його кохана помітила те, і смертельна блідість розлилася на її прекрасному обличчі, тремтіння пройняло її, вона ледве трималася.

– Ах! Пані, – сказала вона фатальній приятельниці, – ви згубили мене! Ви принесли мені смерть.

Ці слова пронизали Простакові серце, але він навчився вже опановувати себе; він не домагався з'ясувати значення цих слів, боячись стривожити кохану перед її братом, але зблід, як і вона.

Сент-Ів, розгубившись від зміни, яку помітила на обличчі коханого, витягла цю жінку з кімнати в невеличкий коридор і кинула діаманти перед неї.

– Ах, це не вони спокусили мене, ви знаєте це! Той, хто мені їх дав, ніколи вже мене не побачить.

Подруга позбирала їх, а Сент-Ів додала:

– Нехай він забере їх чи віддасть їх вам, ідіть, не робіть з мене безчеснішу, ніж я є!

Нарешті посланниця вийшла, не розуміючи докорів сумління, яким була за свідка.

Прекрасна Сент-Ів, пригнічена, відчуваючи нервове збудження, від якого задихалася, мусила лягти в ліжко; та, щоб нікого не засмутити, вона не сказала, як їй боляче, і, посилаючися тільки на втому, попросила дозволу відпочити, заспокоївши товариство втішним і приємним словом і кинувши на коханого погляд, від якого вогнем зайнялася його душа.

Вечеря, якої не звеселяла вона, була спочатку сумна, але сум той був співчутливий, що викликає розмову приязну й корисну, таку вищу за легковажну веселість, якої звичайно шукають і яка є здебільшого тільки безглуздим шумом.

Ґордон розповів стисло історію янсенізму, молінізму[427] й обопільних переслідувань цих партій, про упертість обох. Простак критикував їх і шкодував людей, що, не задовольняючися з розбіжностей їх наочних інтересів, створюють собі нове лихо ради інтересів химерних, ради нісенітниць. Ґордон розповідав, Простак критикував, гості зацікавлено слухали й освічували себе новим світом. Розмова зайшла про повільність наших нещасть і швидкоплинність життя. Хтось зауважив, що кожна професія має притаманні їй вади й небезпеки і що від державця й до останнього жебрака всі, здається, винуватять природу. Як трапляється, що стільки людей за невеличкі гроші стають переслідувачами, охоронцями, катами для інших людей? Як по-нелюдському байдуже

якийсь урядовець одним підписом руйнує цілу родину! І як по-варварському радісно виконують це наймити!

– Замолоду я знав, – сказав Ґордон, – одного родича маршала Маріяка,[428] який, бувши переслідуваний у своїй провінції за цього славетного нещасливця, сховався в Парижі під прибраним ім'ям. То був старий, років сімдесяти двох; його жінці, що була з ним, було майже стільки ж. У них був один розпусний син, який, чотирнадцять років мавши, втік з батьківського дому; ставши солдатом, потім дезертиром, він перейшов усі щаблі розпусти й злиднів; нарешті, прибравши ім'я одного маєтку, він вступив до гвардії кардинала Рішельє (бо цей панотець, як і Мазаріні, мав своїх гвардійців); у цій зграї охоронців він повинен був переводити арешти. Цьому авантюрникові доручили заарештувати старого та його дружину, що він і виконав з усією жорстокістю людини, яка хоче догодити своєму господареві. Коли він відводив їх, то почув, як ці нещасні скаржаться на довгу низку нещасть, яких зазнали вони від колиски; за найбільше своє горе батько і мати вважали розпусту та загибель сина. Він упізнав їх, та однаково відвів до в'язниці, запевняючи їх, що служба його еміненції переважає все, його еміненція винагородила таку ретельність. Я знав одного шпигуна отця де Ла Шеза, що зрадив рідного брата, сподіваючись на невеличку нагороду, якої не одержав, і я бачив, як він помирав не від докорів сумління, а з горя, що його ошукав єзуїт. Виконуючи довгий час обов'язки сповідника, я багато дізнався про внутрішнє життя родин. Я не бачив таких, що не були б охоплені скорботами, тимчасом як зовні, прикрившися машкарою щастя, вони, здавалося, потопали в радощах, і я завжди помічав, що великі нещастя є плід нашої нестриманої зажерливості.

– Щодо мене, – сказав Простак, – я гадаю, що душа благородна, вдячна й чутлива може жити щасливо, і я збираюся без перешкод раювати з прекрасною й великодушною Сент-Ів. Я сподіваюся, – додав він з дружньою усмішкою, звертаючись до її брата, – що ви не відмовите мені, як минулого року, і що я поводитимуся пристойніше.

Абат розсипався в перепрошеннях за минуле й запевненнях у вічній приязні.

Дядько Керкабон сказав, що це найкращий день у його житті; добра тітка, плачучи від захвату й радості, вигукнула:

– Я ж говорила вам, що з вас не буде дяка; таїнство шлюбу краще за всяке інше, дав би Бог мені мати таку честь. Але я буду вам замість матері.

Це спричинилося до нових вихвалянь ніжній Сент-Ів.

Серце її коханого було повне тим, що вона зробила для нього, він надто кохав її, щоб випадок з діамантами переважив усе інше в його серці, але ці слова, які він надто добре почув: "Ви принесли мені смерть!" – і досі потай лякали його й псували всю його радість, тимчасом як похвали його прекрасній коханій ще збільшували його кохання. Одне слово, всі говорили тільки про неї, тільки про щастя, якого заслуговують двоє коханців. Умовлялися жити вкупі в Парижі; будували плани щодо майна і як збільшити його, віддавалися всім тим сподіванням, що так легко народжуються від найменшого проблиску щастя. Але Простак у глибині серця мав якесь таємне почуття, що відштовхнуло ці ілюзії. Він перечитав обіцянку, що підписав Сен-Пуанж, і накази, що попідписував де Лувуа; йому змалювали цих двох людей такими, як вони були чи як про них думали. Кожен говорив про міністрів і міністра з тією застільною волею, яку у Франції вважають за найціннішу волю, що її можна мати на землі.

– Коли б я був король Франції, – сказав Простак, – вибрав би ось якого військового міністра:[429] я волів би, щоб це була людина високого походження, бо він давав би накази дворянству, я вимагав би, щоб він сам був за офіцера, щоб він перейшов усі ранги, був би, принаймні, генерал-лейтенант армії і вартий був стати маршалом Франції, бо хіба ж на те, щоб краще знати подробиці служби, не неодмінно повинен він

служити сам? Та й офіцери коритимуться в сто разів легше людині, що була на війні й виявила, як і вони, свою мужність, ніж людині кабінетній, хоч би яка вона була розумна, що може тільки домислюватись про бойові операції. Я не проти, щоб мій міністр був великодушний, хоч би це й турбувало часом мого скарбника. Я волів би, щоб він був спритний у роботі і навіть мав би ту веселість духу, що відзначає в справах вищу людину, так подобається народові і від якої кожен обов'язок стає легшим.

Він бажав міністрові такої вдачі, бо помічав завжди, що добрий гумор не сполучається із жорстокістю.

Пан де Дувра, може, й не задовольнив би Простакових побажань: він мав заслуги іншого сорту.

Але поки вони сиділи за столом, хвороба нещасної дівчини набрала загрозливого характеру; почалася гарячка, лихоманка, вона страждала, але не скаржилася, не бажаючи засмутити гостей.

Брат її, знаючи, що вона не спить, підійшов до її ліжка і став у головах; його вразив її стан. Прибити всі. Коханий з'явився слідом за братом. Він, безперечно, був засмучений і зворушений більше за всіх, але він умів уже до всіх щасливих дарунків, якими обдарувала його природа, приєднувати й стриманість, і почуття пристойності почало переважати в ньому над усім.

Одразу ж викликали сусіднього лікаря. То був один із тих, що відвідують своїх хворих похапцем, плутають хворобу, яку бачать, з тою, яку ще мають побачити, вживаючи сліпого досвіду в науці, яку навіть цілком розумні й обмірковані дослідження не позбавляють від непевності й небезпеки. Він збільшив біль, поквапившись прописати модні тоді ліки. Мода навіть у медицині! Це манія, звичайна для Парижа!

Сум Сент-Ів ще більше за лікаря допомагав тому, що хвороба ставала все небезпечнішою. Душа її вбивала тіло. Сила думок, що хвилювали її, вносила в жили її отруту, небезпечнішу за найпекучішу лихоманку.

Розділ двадцятий

Прекрасна Сент-Ів помирає. Що потім сталося

Покликали іншого лікаря. Цей, замість допомогти природі й дати їй діяти в молодій людині, всі органи якої волають до життя, дбав тільки про те, щоб заперечувати товаришеві. За два дні хвороба стала смертельною: вона однаково люто охопила мозок, який уважають за вмістилище розуміння, і серце, що є, мовляв, вмістилищем пристрастей.

Через яку незрозумілу механіку органи тіла підлягають почуттям і думкам? Як одна тільки скорботна думка порушує кровообіг? І як кров і собі передає свої вади в людське розуміння? Що це за незнаний флюїд, існування якого є безперечне, який швидше й діяльніше за світло вмить облітає всіма каналами життя, викликає враження, спогади, сум чи радість, розум чи нестяму, з жалем викликає те, що хотілося б забути, і з тварини, що мислить, робить або об'єкт зачудування, або об'єкт жалю і сліз?

Отак думав добрий Ґордон, і це, таке природне міркування, якого рідко доходять люди, нічого не зменшило в його смуткові, бо він не був із тих нещасних філософів, що намагаються бути нечутливими. Він хвилювався за долю цієї молодої дівчини, неначе батько, що бачить, як повільно вмирає його кохана дитина. Абат де Сент-Ів був у розпачі, пріор із сестрою лили потоки сліз. Але хто може змалювати горе її коханого? Жодна мова не має слів, що відповідали б цьому апогеєві скорботи.

Тітка, майже нежива, тримала голову вмираючої в своїх безсилих руках, брат її стояв навколішках перед ліжком; коханий стискав її руку, обливаючи її сльозами, і прохоплювався риданнями; він називав її своєю

добродійницею, своєю надією, життям своїм, половиною себе самого, своєю коханою, дружиною своєю. На це слово "дружина" вона зітхнула, поглянула на нього з невимовною ніжністю й раптом скрикнула від жаху; потім в одну з тих хвилин, коли пригнічені почуття чи страждання, спадаючи, лишають душі її силу й волю, вона вигукнула:

– Мені бути вам дружиною? Ах, любий, коханий, це ім'я, це щастя, ця винагорода не для мене; я помираю, і я варта цього! Ангеле мого серця! Ти, якого я віддала для пекельних демонів! Усе скінчене, мене покарано, живіть щасливо…

Цих страшних і пристрасних слів ніхто не міг зрозуміти, але вони сповнили всі серця страхом і смутком. Вона мала мужність розповісти все. За кожним словом усі присутні тремтіли від здивування, суму, жалю; усі з'єдналися в зневазі до могутнього чоловіка, що виправив несправедливість тільки злочином, змусивши найчеснішу невинність стати собі за співучасницю.

– Що! Ти винна? – сказав їй коханий. – Ні, ти невинна! Злочин може бути тільки в серці: твоє належить чесноті й мені.

Він ствердив це почуття словами, що, здавалося, повернули життя прекрасній Сент-Ів: вона заспокоїлася й була здивована, що її ще люблять. Старий Ґордон засудив би її за тих часів, коли був тільки янсеністом, але, ставши мудрецем, він поважав її, він плакав.

Серед усіх цих сліз і страхів, коли загроза втратити дорогу дівчину сповняла всі серця, коли всі були засмучені, доповіли про кур'єра від двора. Кур'єр? До кого? Чого? Це було послання королівського сповідника до пріора Гори. То не отець де Ла Шез писав його, а брат Вадблед, його лакей, людина дуже значна в ту пору, той, хто сповіщав архієпископів про волю превелебного отця, той, хто давав аудієнції, той, хто роздавав прибуткові посади, той, хто міг інколи підготувати наказ про арешт. Він писав абатові Гори, що його велебність дізналася про

пригоду з його небожем, що його ув'язнення було тільки помилкою, що такі невеличкі неласки трапляються часто, що на них не треба звертати уваги, що, нарешті, він згоден, щоб він, пріор, відрекомендував завтра йому свого небожа, що він повинен привести із собою і добродія Ґордона, що він, брат Вадблед, проведе їх до його превелебності й до пана Лувуа, який замовить до них слово в своєму передпокої.

Він додав, що історію про Простака й про його бійку з англійцями розповіли королеві, що король напевне призволить помітити його, коли проходитиме через галерею, і, може, навіть хитне йому головою. Лист закінчувався надією, якою тішили себе, що всі двірські дами покваплять запросити його небожа до себе під час туалету, що чимало з них скажуть йому: "Добридень, пане Простаче" – і що, безперечно, розмовлятимуть про нього на королівській вечері. Лист був підписаний так: "Прихильний до вас Вадблед, брат-єзуїт".

Коли пріор прочитав листа вголос, його розлючений небіж, перемагаючи на хвилину свій гігів, нічого не сказав носієві, але, звернувшись до свого товариша в біді, спитав, що він думає про це. Ґордон відповів йому:

– Це значить, що з людьми поводяться як з мавпами: Їх б'ють і змушують танцювати.

Простак, до якого під час великих душевних зворушень поверталася його природна вдача, розірвав листа на шматки й кинув їх кур'єрові у вічі:

– Ось моя відповідь!

Його наляканий дядько думав, що вже блискавка й двадцять наказів про арешт упадуть на нього; він швиденько побіг писати, він перепрошував як міг про те, що вважав за молоду запальність і що було поривом великої душі.

Та сумніші турботи захопили всі серця. Прекрасна й знедолена Сент-Ів відчувала вже, що надходить кінець; вона була спокійна, але тим жахливим спокоєм знесиленої природи, що більш не має сил змагатися.

– О, любий мій коханцю, – сказала вона завмерлим голосом, – смерть покарала мене за мою нестійкість; але я помираю заспокоєна, бо знаю, що ви вільні; я кохала вас, зраджуючи, й кохаю вас, кажучи вам вічне – прощай.

Вона не пишалася марною мужністю, вона не хотіла тієї нещасної слави, щоб кілька сусідок сказали: "Вона померла мужньо". Хто в двадцять років може втратити коханого, життя й те, що зветься "честю", без жалю й глибокого смутку? Вона відчувала весь жах свого становища і давала зрозуміти це тими словами й поглядами вмирущої, що промовляють так владно. Вона плакала, як і ті, що були біля неї, коли мала силу плакати.

Нехай інші намагаються вихваляти чванькувату смерть тих, що спокійно переходять у небуття; це доля всіх тварин. Ми вмираємо, як вони, байдуже, тільки тоді, коли наш вік або хвороба, скувавши наші органи, зроблять нас схожими на тварин. У кого велика втрата – великий і жаль; і коли хто приглушує його, то він, значить, доніс пиху аж в обійми смерті.

Коли настала фатальна хвилина, у всіх присутніх вихопилися сльози й стогони. Простак не панував над своїм розумом. У міцних духом почуття куди дужчі, ніж у душ ніжних. Добрий Ґордон досить знав його, щоб боятися, як би, отямившись, він не вкоротив собі віку. Поховали всю зброю. Нещасливий молодик помітив це і сказав родичам та Ґордонові, не плачучи, не зітхаючи, не зворушуючись:

– То ви гадаєте, що на землі є хтось, хто має право й змогу завадити мені заподіяти собі смерть?

Ґордон як міг обминав ті нудні, загальні ліки, якими силкуються довести, що не можна самовільно позбавляти себе життя, хоч би яке лихе воно було, що не треба виходити зі свого дому, коли несила там жити; що людина на землі – неначе воїн на варті. Немов для істоти істот важить, чи буде якась частинка матерії зібрана в одному місці, чи в іншому! Безсилі докази, що їх дужий і свідомий розпач вислухує зневажливо і що на них Катон відповів тільки ударом кинджала.[430]

Похмуре й страшне Простакове мовчання, тьмяні очі, бліді вуста, що аж тіпалися, тремтіння цілого тіла викликали в душі тих, хто дивився на нього, ту суміш співчуття й страху, яка поневолює всі сили душі, спиняє всі розмови й виявляється тільки уриваними словами. Прибігла господиня і її родина, всі боялися його розпачу, не спускали його з ока, стежили за кожним його рухом. Уже крижане тіло прекрасної Сент-Ів перенесли до нижньої зали, далі від очей її коханого, а він, здавалось, іще шукав її, хоч був у тому стані, коли нічого не бачиш.

Посеред цієї вистави смерті, коли тіло поставили біля дверей дому, коли два панотці поруч кропильниці неуважно вичитували молитви, коли перехожі знічев'я бризкали кілька краплин свяченої води на труну, коли інші байдуже йшли своєю дорогою, рідні плакали, а коханий ладен був позбавити себе життя, з'явився Сен-Пуанж з версальською приятелькою.

Його хвилинна пристрасть, тільки раз задоволена, перейшла в кохання: його вкололо те, що від його добродіянь відмовилися. Отець де Ла Шез ніколи й не подумав би приїхати до цього дому, але Сен-Пуанж, увесь час перед очима образ прекрасної Сент-Ів маючи, прагнучи задовольнити пристрасть, яка під час єдиного володіння встромила йому в серце жало бажань, не вагався приїхати сам до тієї, яку, може, захотів би бачити не більш як тричі, коли б вона була сама прийшла до нього.

Він вийшов із карети і перше, що побачив, – це труну. Він відвів очі з тою огидою звиклого до насолоди чоловіка, який уважає, що його повинні берегти від видовища людського нещастя. Він хотів зійти сходами. Дама з Версаля з цікавості запитала, кого мають ховати; їй

назвали ім'я панни де Сент-Ів. Від цього імені вона зблідла й скрикнула. Сен-Пуанж озирнувся; здивування й смуток сповнили його душу. Ґордон був там з повними сліз очима; він припинив свої сумні молитви, щоб розповісти царедворцеві всю цю жахливу катастрофу; він говорив з тією владністю, яку надають людині сум і чеснота. Сен-Пуанж від природи не був злий; потік справ і розваг підхопив його душу, яка ще не пізнала себе. Він не зазнав ще старості, від якої зазвичай черствіють серця міністрів. Опустивши очі, слухав він Ґордона, витер з них кілька сльозинок і здивувався, що пролив їх: він пережив каяття.

– Я неодмінно хочу бачити, – сказав він, – того незвичайного чоловіка, про якого ви мені говорите; він зворушує мене мало не так само, як ця невинна жертва, причиною смерті якої я став.

Ґордон провів його до кімнати, де пріор, м-ль де Керкабон, абат де Сент-Ів і кілька сусідів повертали до життя молодика, що знепритомнів.

– Я причина вашого лиха, – сказав йому помічник міністра, – я віддам своє життя, щоб виправити це.

Перше, що спало Простакові на думку, було убити його і потім убити себе. Йому нічого іншого не лишалося, але він не мав зброї і за ним пильно стежили.

Сен-Пуанж не падав духом від відмов, за якими йшли докори, зневага, огида, що на них він цілком заслуговував і яких для нього не жалкували.

Час зм'якшує все. Пан де Лувуа, нарешті, зробив-таки із Простака прекрасного офіцера, який з'явився в Парижі й у війську під іншим ім'ям; його похваляли всі чесні люди, він незмінно був як хоробрим військовим, так і філософом.

Він говорив про минуле глибоко сумуючи, проте йому за розраду було говорити про нього; він ніжно шанував пам'ять про любу Сент-Ів аж до останньої хвилини свого життя. Абат де Сент-Ів і пріор мали кожен прибуткові посади; добрій м-ль де Керкабон більш подобалося бачити свого небожа у військовому ранзі, ніж у дяках. Версальська побожниця зберегла діамантові сережки й ще одержала гарний подарунок. Отець Тут-і-Там отримав багато коробок шоколаду, каву, грудковий цукор, цукати, разом з "Роздумами" преподобного отця Круазе[431] й "Квітами святості",[432] у сап'янових палітурках. Добрий Ґордон до самої смерті якнайніжніше приятелював з Простаком; він теж посідав добру посаду й забув назавжди спокутливу благодать.[433] За девіз він узяв собі: "Нещастя інколи йде на добре", а скільки чесних людей на світі можуть сказати: "У нещасті нема нічого доброго!"

ПРИМІТКИ

339

Перше видання повісті побачило світ 1767 р. у Женеві, хоча місцем видання був Утрехт. Як і деякі інші свої повісті, Вольтер повість "Простак" своїм іменем не підписав, вказавши прізвище письменника-плебея, колишнього ченця Анрі Дюлорана (1718–1783), автора антиклерикальних поем, романів та нарисів, зокрема роману "Кумусь Матьє, або Зрадливості людського розуму" (1766). Під іменем Дюлорана повість того ж року перевидали в Парижі з назвою "Гурон, або Простак", і вона мала великий успіх 1767 р. Тоді ж офіційну заборону на повість наклала церковна цензура.

340

ПанотецьКеснель – отець Кеснель Паск'є (1634–1719), французький богослов, один з найвидатніших теоретиків янсенізму

341

Святий Дунстан (925–988) – архієпископ Кентерберійський, зарахований до сану святих.

342

Сен-Мало – французький порт на узбережжі Бретані

343

СвятийАвґустин (354–430) – християнський теолог і церковний діяч, родоначальник християнської філософи, історії, видатний представник західної патристики

344

Рабле – Франсуа Рабле (1495–1553) – французький письменник зрілого Відродження, ідеолог так званої "гуманістичної інтелігенції", яка опиралася на ідею абсолютної "освітньої" монархії 1532 р. з'являється його відомий роман "Гаргантюа", продовженням якого був "Пантагрюель". У цих романах стріли своєї сатири Рабле скеровує проти схоластичного виховання, правничої системи, надуживання в судах тощо. Політичний ідеал Рабле – "мудрий освічений гуманіст" – король Пантагрюель.

345

…до Ренської бухти – річка Ренс у Франції, впадає до Ла-Маншу.

346

Барбадська горілка – антильська горілка.

347

Гуронець – індіанець Північної Америки, гуронці заселяли Канаду до появи там французів.

348

Болінгброк (1678–1751) – англійський міністр, філософ-деіст, приятель Вольтера.

349

"Nihil admirare" (лат.) – "нічому не дивуватися" – вислів римського поета Горація.

350

Після скасування Нантського едикту багато французьких протестантів (гугенотів) покинули країну.

351

Усі ці слова справді гуронські. (Прим, авт.)

352

Превелебний панотець Саґар Теодат – католицький місіонер, який проповідував християнство серед гуронців, автор книги "Мандрівка країною гуронців" (1632) та словника гуронської мови.

353

Натяк на Вавилонську вежу і Вавилонське стовпотворіння (Буття, XI, 1–9)

354

Альґонкієць – представник групи індіанських племен Північної Америки, яка сусідить із ірокезами

355

Вольтер сприймав Англію як країну свободи, релігійної толерантності, англійські порядки протиставляв французьким ("Філософські листи", 1734)

356

Вислів Шекспіра з трагедії "Гамлет"

357

Трактування Гуроном творчості Рабле і Шекспіра багато в чому схоже на Вольтерове. Називаючи Рабле "п'яним філософом", а Шекспіра "п'яним дикуном", Вольтер не заперечував їхньої письменницької майстерності.

358

Плюмпудинг – запіканка з борошна або інших круп з різними приправами, солодощами й фруктами тощо.

359

На той час Ямайка, а також Віргінія, земля в Північній Америці, були англійськими колоніями

360

Біблійні персонажі, в їхніх руках була доля Христа.

361

Закон благодаті, милосердя і любові до ближнього – закон Нового Заповіту, закон жорстокості – строгий закон Старого Заповіту.

362

Святий Яків-менший – один із дванадцяти апостолів Христа, за переказами, навернув до християнства іспанців

363

Оглашенний – новонавернений, який готувався до обряду хрещення.

364

Ефіопську царицю Кандасію навернув до християнства її євнух Юда, який охрестився під час відвідин Єрусалима.

365

Дванадцять див – дванадцять подвигів, які здійснив грецький герой Геракл, перебуваючи на службі у царя Еврисфея

366

Закон умовний – тобто закон "писаний", громадянський і релігійний, на відміну від "законів природних" Під природним законом Вольтер розумів моральне почуття, закладене в самій людській природі

367

Евріт, цар Ехалійський – Грецький цар Евріт обіцяв віддати у дружини Гераклові свою доньку Іолу, якщо той переможе у стрільбі з лука Коли Евріт відмовився виконати свою обіцянку, розгніваний Геракл убив його, спустошив Ехалію і взяв із собою Іолу.

368

1689 р після інтронізації Вільгельма Оранського розпочалася англо-французька війна.

369

Із скасуванням 1685 р Нантського едикту короля Генріха IV (1598), за яким французькі гугеноти дістали право вільного віросповідання, більшість мешканців Сомюра емігрувала з міста, остерігаючись релігійних переслідувань.

370

"Nos dulcia linquimus arva, nos patriam fligimus" (лат) – рядки із "Буколік" (I, 3–4) Вергілія.

371

Це Фоятенелева відповідь одному руанському крамареві янсеністові (Прим. фр. вид.

372

Один невеличкий чорний чоловічок – протестантський священик

373

Тут йдеться про вояків, яких військовий міністр Лювуа відправив для впокорення протестантів.

374

Люллі Жан Батіст (Джованні Баттіста Луллі) (1632–1687), французький композитор італійського походження Фундатор французької національної оперної школи. Вольтер має на увазі гострі суперечки стосовно розвитку музичного театру, які виникли із прибуттям до Парижа італійської оперної групи під орудою Бамбіні. Прихильниками італійської опери буф стала низка французьких енциклопедистів.

375

Король Вільгельм – англійський король Вільгельм Оранський (1650–1702), правив з 1689 р.

376

Теперішній Папа – Папа Інокентій XI.

377

Люта суперечка – суперечка між Людовіком XIV і Папою Інокентієм XI тривала з 1678 до 1693 р Король наполягав, щоб прибутки єпископства до призначення нового єпископа в разі смерті попереднього ішли до королівської скарбниці.

378

Ла Шез Франсуа (1624–1709) – єзуїт, духівник Людовіка XIV, прихильник скасування Нантського едикту.

379

Єзуїтів вигнали із Франції 1764 р.

380

Лювуа, Мішель де Тем'є (1641–1691) – військовий міністр Людовіка XIV, здійснював жорстокі операції проти гугенотів.

381

Коляска, що возила з Парижа до Версаля й скидалась на невеличку закриту колісницю (Прим. фр. вид.)

382

Перший військовий урядовець – старший чиновник з військових справ.

383

Посади військовиків при королівському режимі продавали так само, як і адміністративні та суддівські

384

Йдеться про фортецю-в'язницю Бастилію, її будівництво розпочалося 1370 р за королювання Карла V

385

Монастир Пор-Рояль став центром французького янсенізму. Світських осіб, які там жили, намагаючись ізолюватися від буденного світу і наблизитися до Бога, називали "відлюдниками".

386

Англійські краплі – заспокійливі серцеві краплі, винайдені англійським військовим лікарем Годдаром в кінці XVII ст.

387

Секретні листи з королівським підписом і печаткою, які давали право ув'язнити людину без додаткового слідства

388

Богословський термін, який був предметом суперечки єзуїтів та янсеністів.

389

АрноАнтуан (1612–1694) і НікольП'єр (прибл. 1625–1695) – французькі теологи, теоретики янсенізму, автори капітальної праці "Логіка Пор-Роялю" (1662).

390

Роґо Жак – французький вчений, послідовник Декарта, автор праці "Трактат про фізику" (1671), який знаходився у бібліотеці Вольтера.

391

"Шукання істини" – праця французького філософа-картезіанця Мальбранша. У першому томі праці (1674) Вольтер знаходив для себе багато корисних думок.

392

Йдеться про пояснення зла у різних релігіях – грецькій, перській, єгипетській та християнській.

393

Роман душ – так Вольтер називав метафізику.

394

Жан Дювертьє де Оранн, абат Сен-Сіран (1581–1643) – французький проповідник, один із пропагандистів янсенізму, Янсеній (1585–1638) – голландський богослов, засновник янсенізму.

395

Кліо – муза історії (гр. міф.)

396

Мельпомена – муза трагедії (гр. міф.)

397

Йдеться про невеличкі середньовічні графства, які вже в Середні віки увійшли до складу Арманьякського графства.

398

У філософській думці XVIII ст. Стародавній Китай як зразок ідеального царства розуму і моралі займав значне місце. Про Китай Вольтер писав у "Досвіді про звичаї", трагедії "Китайський сирота" та інших творах.

399

Гектор – син троянського царя Пріама, герой поеми Гомера "Іліада".

400

Фрігієць – Еней, син троянця Анхіза, легендарний предок римлян. Фрігія – область, де знаходиться Троя За деякими пізнішими міфами, після падіння Трої Еней переселився до Італії.

401

Фукідід (460–395 до Р Х) – давньогрецький історик.

402

"Амадіс Гальський" – багатотомний лицарський роман, дуже популярний в Європі XVI–XVII ст.

403

Юстиніан (527–565) – візантійський імператор

404

Велізарій (бл. 494–565) – військовик римського імператора Юстиніана. Запідозрений у зраді, за наказом Юстиніана був позбавлений зору.

405

Уривок із роману "Велізарій" французького письменника Мармонтеля (1723–1799), приятеля Вольтера. У цьому романі автор захищав принцип релігійної толерантності.

406

Ціліностоли – натяк на мантії професорів Сорбонни.

407

Пастофори (від лат pastor) – священики

408

Донно де Візе (1638–1710) – французький журналіст, який у своїх критичних статтях виступав проти Расіна і Мольєра.

409

П'єрВалентенФейді (1640–1709) – французький богослов і літературний критик, який у своїй полемічній книзі "Телемахоманія" виступив проти повчального роману Франсуа Фенелона "Пригоди Телемаха" (1700).

410

Байка про "Двох голубів" – твір Лафонтена.

411

Славнозвісна Мольєрова п'єса "Тартюф" – світовий образ лукавого святенника, створений перевдягненим державним злочинцем.

412

Вольтер перераховує далі трагедії Расіна "Іфігенія" (1675), "Федра" (1677), "Андромаха" (1667), "Гофолія" (1691) та Корнеля "Родогюна" (1644) і "Цінна" (1640).

413

Арле де Шанваллон Франсуа (1625–1695) – паризький архієпископ з 1670 до 1695 р, один з ініціаторів скасування Нантського едикту.

414

Боссюе Жак Бенінь (1627–1704) – французький письменник, активний діяч католицької церкви, ревний захисник основних догм католицизму.

415

М-ль дю Трон – небога Бонтана, камердинера Людовіка XIV.

416

М-ль де Молеон – реальна особа Вольтер дотримувався хибної версії про те, що вона перебувала у потаємному шлюбі з Боссюе.

417

Ґюйон Жанна Марі (1648–1717) – засновниця квієнтизму, релігійної доктрини, що проповідувала споглядальне життя, пасивність і містичну

любов до Господа. За своє вчення, яке викликало осуд і протести католицької церкви, провела сім років у Бастилії.

418

Мається на увазі отець де Ля Шез, духівник Людовіка XIV.

419

Суспільство – тут орден єзуїтів

420

Кур'єри – королівські гінці

421

Чашник – чиновник, який відповідав за харчове забезпечення королівського двору

422

…до пана де Сен-Пуанжа – Під цим іменем Вольтер показав графа Сен-Флорентена (1705–1777), державного секретаря Людовіка XV.

423

Пані дю Френуа – мається на увазі пані Френуа, фаворитка Лювуа.

424

Отці церкви, середньовічні богослови, на їхні праці спиралися у своєму вченні янсеністи.

425

"Християнський педагог" (1629) – популярна у свій час праця Філіппа д'Атремона.

426

Два рядки з Вольтерової поеми "Henriade" ("Генріада")

427

Моліністи – послідовники вчення іспанського єзуїта Моліна (1535–1600), який заперечував призначення і захищав ідею свободи волі.

428

МаріякЛуї (1573–1623), маршал Франції, страчений через підозру у змові проти Рішельє.

429

Вольтер подає ідеальний портрет Шуазеля (1719–1785), військового міністра Людовіка XV, з яким підтримував дружні стосунки.

430

Катон Молодший (95–46 до Р Х) – діяч Римської республіки, який після перемоги Цезаря відібрав собі життя.

431

"Роздуми" преподобного отця Краузе – багатотомний твір моралізаторського характеру французького єзуїта XVIII ст.

432

"Квіти святості" (1599) – твір іспанського єзуїта Рібадейнейри.

433

Богословський термін для позначення благодаті, яку дарує людині Господь, щоб допомогти їй уникнути гріха.

434